

A GENDER MINT JOGI FOGALOM – ÉS EGY KÉRDÉS: MIT ADOTT A NŐKNEK A GENDER?

A 2010-es évek eleje óta tartó időszak során szerteágazóvá vált, hogy mit értünk *gender* alatt, és mára távolról sincs egyetértés e kérdésben – még angol nyelvterületen sem, ahol a lakosság által beszélt nyelv szókincsében is szerepel e kifejezés. Jelenleg a tudományos és a politikai diskurzusban, valamint a közbeszédben változatos jelentésekben használatos; csak úgy, mint a jogi és a közpolitikai dokumentumokban. Korábban az utóbbi területeken a *gender* konstruktivista értelmezése azt jelentette, hogy alapvetően analitikus fogalomként használták: a nők és férfiak társadalmi szerepeit értették alatta, illetve a női és férfi szerepekhez kapcsolódó társadalmi elvárásokat, sztereotípiákat és hatalmi viszonyokat elemezték vele. Az utóbbi időkből azonban mind gyakrabban használják aktivista fogalomként – vagyis nem az elemzés igényével, hanem mozgalmi célok artikulálásához –, még hozzá a korábban megszokottól eltérő jelentéssel, az egyén által megélt és meghatározott nemi identitást értve *gender* alatt. Ez a fordulat új kihívásokat teremtett azok számára, akik a nők társadalmi egyenlőségének kérdéskörét kívánják fogalmi keretek közé helyezni. A tanulmány következtetése szerint a *gender* mint analitikus fogalom továbbra is hasznos lehet a társadalomtudományi kutatás és elméletalkotás számára – a nők és férfiak egymáshoz viszonyított helyzetének megértéséhez, továbbá elvileg a közpolitikai döntéshozatal terén is, a nők és férfiak sajátos társadalmi problémáinak enyhítéséhez. A *gender* mint jogi fogalom azonban – rációfalva sokak várakozására – a tanulmány konklúziója szerint irrelevánsnak bizonyult a nők jogainak vonatkozásában, politikai és mozgalmi hívószóként pedig kifejezetten rossz szolgálatot tett a nők érdekérvényesítésének. A tanulmányban szó esik az Isztambuli Egyezmény viszontagságos történetéről, illetve ennek kapcsán az arról folyó heves vitákról, hogy milyen viszonyban áll a *gender* a nők jogaival. A tanulmány kitér – a *gender* mint jogi fogalmat távlatba helyezendő – egy analóg jelenség bemutatására: az interszekcionalitás mint elgondolás fejlődéstörténete

kapcsán vonja kétségbe, hogy feltétlenül használni kell-e valamit jogi fogalomként csupán azért, mert társadalomtudományi elemzéshez hasznos eszköznek bizonyult, mozgalmi téren pedig látványos karriert futott be.

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány alcímében a kérdés szándékolt áthallás a Monty Python csoport 1979-ben bemutatott filmje, a *Brian élete*¹ egyik emlékezetes részére, amikor – egy politikai gyűlés során – elhangzik a kulcsmondat: „Mit adtak nekünk a rómaiak?” Ezt a jelenetet olyankor szokás felidézni, amikor valaki – jellemzően politikai mozgósítás céljából – nyilvánvalóan kedvező változásokat hozó fejleményeket, illetve (külső) tényezőket-szereplőket kárhoztat. Sokszor idézték például, szarkasztikusan, a Brexit ellenzői. A *gender* kapcsán (bármi is legyen az)² zajló viták kapcsán amiatt asszociálhatunk erre a jelenetre, mert az ellenzői – legalábbis az angol nyelvterületen kívüli országokban – idegen, gyarmatosító erők által erőltetett dolognak mondják, miközben a védelmezői nem győzik hangoztatni, hogy jótékony társadalmi hatású elgondolásról van szó. Ennek kapcsán a legartikuláltabb és leghangosabb viták az Isztambuli Egyezmény³ körül zajlottak, a központi kérdés pedig az lett, hogy a *gender* egyet jelent-e a nők jogainak érvényesítésével – és ennek keretében a nők biztonságának szavatolásával –, vagy valami teljesen mást célt szolgál a szerepeltetése ebben a nemzetközi jogi dokumentumban.

Az Isztambuli Egyezmény körüli viták – megkerülhetetlen – felidézését megelőzően a tanulmány röviden áttekinti a *gender* szerteágazóvá vált jelentéseit, különböző használati módjait, konnotációit. Külön rész foglalkozik egy analóg jelenséggel – ami szintén a közelmúltban vált észlelhetővé –, nevezetesen az interszekcionalitás jelentésének és felhasználási területeinek diverzifikációjával, szempontokat keresve a *gender* körüli fejlemények értelme-

A GENDER MINT JOGI FOGALOM KÉTSÉGES HASZNÁLHATÓSÁGÚ, A NŐK SZEMPONTJAINAK ÉRVÉNYESÜLÉSÉT ILLETŐEN A JOG TERÉN PEDIG KÉTES EREDMÉNYEKHEZ VEZETHET

zéséhez. Az ezt követő rész arról szól, hogy kik és miért kifogásolják a *gender* térnyerését a jog és közpolitika világában, és őket milyen bírálatok érik.

A tanulmány megírására az a sejtés motivált, miszerint a *gender* mint jogi fogalom kétséges használhatóságú, a nők szempontjainak érvényesülését illetően a jog terén pedig kétes eredményekhez vezethet. A sejtés utóbbi része kontraintuitívnak tűnhet, hiszen korábban a *gender* jellemzően a feminizmushoz, vagyis a nők társadalmi érvényesüléséért folytatott küzdelemhez társult (azok tudatában, akik egyáltalán hallottak róla). Az egyes részek egy-egy életszerű kérdés köré szerveződnek: Ki mit ért manapság *gender* alatt? Szükség van-e *gender*re a nők elleni erőszak leküzdéséhez? Használható-e egy társadalomelméleti fogalom a jogban? Mire számíthat az, aki a *gender* térnyerését kritizálja?

Tekintettel a tanulmány által tárgyalt kérdéskör komplexitására, a szóba kerülő témák csak röviden mutathatók be, a felvetett problémák csak korlátozott mélységben vizsgálhatók, és teljes körű szakirodalmi seregszemplére sem kerülhet sor. Nem vállalkozom a cikk keretei között arra, hogy feltárjam a nők társadalmi helyzetét meghatározó tényezőket, hogy megmagyarázzam a nők elleni erőszak jelenségét, vagy társadalmi mozgalmak sikerének kulcselemeit azonosítsam; nem szándékom, hogy érveljek a *gender* valamelyik megközelítése mellett, vagy hogy saját definícióval álljak elő. A célom: reflexió, problémafelvetés, illetve a felvetések létjogosultságának alátámasztása.

KI MIT ÉRT MANAPSÁG GENDER ALATT?

Annak tárgyalása előtt, hogy manapság mit (mi mindent) értünk *gender* alatt, illetve mást értünk-e alatta, mint korábban, előrebocsátandó, hogy a *gender* eredetét és történetét illetően is többféle narratíva létezik, legalábbis a hangsúlyokat tekintve. Mindezek áttekintése szétfeszítené jelen tanulmány kereteit. A legmegfelelőbb megoldásnak az tűnik, ha reflektálók saját pozíciómra – megemlítve, hogy *gender*kérdésekkel a 2000-es évek eleje óta foglalkozom, először magyarországi civil szervezetek munkájában részt vevőként, majd tudományos kutatóként, illetve európai uniós projektek keretében szakértőként –, és ebből a sajátos kelet-közép-európai szemszögből tartok bemutatót.

Magyarország, illetve általában a kelet-közép-európai régió *gender*rel való viszonya az Európai Unióhoz való csatlakozáshoz vezethető vissza. Az EU-hoz tartozni kívánó, illetve frissen csatlakozott országoknak, sok más egyéb mellett, bizonyítaniuk kellett a nők és férfiak közötti egyenlőségre vonatkozó EU-s normáknak való megfelelés terén is. Ennek a folyamatnak a monitorozásában a civil és a tudományos szféra képviselői is részt vettek,⁴ majd a vonatkozó szakpolitikai fogalmak, különösen a *gender*, illetve a *gender mainstreaming* népszerűsítésében is.⁵ Az előbbire a „társadalmi

nem” fordítás terjedt el, és egy olyan definíció, miszerint a biológiai nemre épülő, de a társadalmak által meghatározott női és férfi szerepeket értjük alatta, illetve az ezekkel összefüggő társadalmi viszonyokat. Az utóbbira sokkal nehezebb volt magyar kifejezést találni, bár voltak próbálkozások – pl. „a társadalmi nemi szempontok főáramba terelése” –, a kapcsolódó magyarázat pedig a volt, hogy a nők és férfiak társadalmi egyenlőségének szem előtt tartását érjük alatta, a döntéshozatal minden területén és szintjén.

Az EU-csatlakozás körüli időszakban sem a *gender*t, sem a *gender mainstreaming*et nem öveztek társadalmi viták: az előbbi elvont társadalomtudományi elgondolásnak, az utóbbi pedig unalmas adminisztratív bonyodalomnak tűnhetett azok többsége számára, akik egyáltalán hallottak ezekről a fogalmakról. A felismerés, hogy a *gender* nem mindenki számára jelenti ugyanazt, az Isztambuli Egyezmény körüli fejlemények kapcsán vált elodázhatatlaná a fogalom magyarországi promotálói számára – bár a külföldi folyamatokat tekintve ez nem volt teljesen váratlan. A Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség elnevezésű civil ernyőszervezet mindenestre tematikus internetes oldalt indított 2015-ben, az alábbi küldetésmeghatározással: „A projekt, illetve a honlap célja, hogy a »gender« fogalma körüli félreértéseket és félremagyarázatokat tisztázza, illetve hogy autentikus hivatkozási pontként és forrásként szolgáljon azon érdeklődők számára, akik szeretnék végre megérteni, hogy mi az a »gender«.”⁶

A szembenézést a *gender* többértelműségével azonban nem lehetett sokáig halogatni.⁷ Sőt, az eredettörténetet illetően is revízióra lett szükség, hiteles adalékok alapján, miszerint a nyugati világban időközben jelentős közpolitikai szerepet nyert *gender* nem is egyértelműen (konstruktivista) társadalomelméleti eredetű, huszadik század végi fogalom. A domináns narratíva most már kitér arra,⁸ hogy a *gendert*

az 1950-es években egy John Money nevű új-zélandi szexológus-pszichológus – akinek a munkássága némileg ellentmondásos megítélésű⁹ – elkezdte használni, először „nemi szerep”, majd „nemi identitás” értelemben.¹⁰ Sőt, a narratíva most már megemlékezik arról is, hogy a nyelvészek már régóta használják a nyelvtani nemre a (latin eredetű) *genus/gender* kifejezést. Érdekesség, hogy itt már sokkal korábban viták alakulhattak ki, Fodor István 1958-ban közölt tanulmányában például ezt olvashatjuk: „*A nyelvtani nem (genus) kategóriája egyike a nyelvtudomány mindmáig megoldatlan talányainak. Nemcsak kialakulásának körülményei, hanem egy adott nyelvrendszeren belüli funkciója és általában meghatározása tekintetében sem jött létre a kutatók közt véleményazonosság.*”¹¹

A *gender* jelentésének szerteágazóvá válását érzéketlenül mutatja be Kathleen Stock filozófus (rőla még szó esik alább, a „Mire számíthat az, aki kritizálja a *gendert*?” című szakaszban) 2019-es esszéje,¹² amelyben nem kevesebb mint öt különböző értelmezést azonosít: tapasztalatai szerint a *gender* utalhat társadalmi nemi szerepekre, a férfiakkal és a nőkkel kapcsolatos sztereotípiákra, nemi identitásra, biológiai nemre (angol nyelvterületen a *sex* kifejezés „illedelmes” szinonimájaként, elkerülendő a szexualitással való asszociációt), illetve a Judith Butler elgondolása szerinti¹³ nemre (az utóbbi elméletben a biológiai nem is lényegében társadalmi konstrukció). Kováts egy évvel korábbi esszéjében ugyancsak arra hívta fel a figyelmet, hogy a *gender* többféle jelentésben is használatos; például előfordul, hogy egyszerűen a nőkre, illetve a női szempontokra utalnak ezzel a kifejezéssel: például egy szakpolitikai intézkedés esetében a „genderelemzés” valójában a nőkre gyakorolt hatást vizsgálja.¹⁴ (Megjegyzendő, hogy azok körében is számos nézetárrnyalattal találkozunk, akik a *gendert* a társadalmi és biológiai tényezők összjátékának tartják, hiszen az sem mindegy, hogy pontosan mely területeken – és mekkorán – látják a biológia szerepét, ennek taglalása azonban szétfeszítené a jelen írás kereteit.)

Érdekességgéppen említhető meg, hogy a tudósítások szerint a *gender*nek Bulgáriában a 2010-es évek végén, a nyugati-liberális eszméket bíráló diskurzus keretében kialakult egy sajátos jelentése, illetve funkciója: a *gender* kifejezés (transzliterálva: джендър) személyek csoportjára utaló főnévként is elterjedt,¹⁵ szemantikai tekintetben nagyjából arra a jelöltre, amelyre a liberális nyelvhasználatban az „LMBTQIA személyek” kifejezéssel utalnak. (Például, egy bolgár

AZ EU-N BELÜL A SZAKPOLITIKAI ÉS A JOGI KÉRDÉSEK KAPCSÁN A 2020-AS ÉVEK ELEJÉRE GENDER CÍMSZÓ ALATT KÖTELEZŐVÉ VÁLT A NEMI IDENTITÁS KÉRDÉSKÖRÉT [...] VALAMINT A SZEXUÁLIS ORIENTÁCIÓ TÉMÁJÁT [...] IS TÁRGYALNI

bulvárlap cikke 2019-ben a következő címet kapta: „Charlize Theron *gender*nek nevei a gyereket”.¹⁶)

Bár a bolgár példa komikusnak tűnhet, mindeközben tagadhatatlan a jelenség, hogy az EU-n belül a szakpolitikai és a jogi kérdések kapcsán a 2020-as évek elejére

gender címszó alatt kötelezővé vált a nemi identitás kérdéskörét (és kifejezetten a transzneműséggel, illetve a nemi önmeghatározással kapcsolatos követeléseket), valamint a szexuális orientáció témáját (különös tekintettel az azonos nemű párok jogaira) is tárgyalni, noha az utóbbi témákra korábban a SOGI betűszó (*sexual orientation and gender identity*) volt bevett EU-s kontextusban. Ez a jelenség a civil szervezetek számára is érzékelhetővé vált.¹⁷ Arról, hogy miként, hogyan vált homályossá, illetve szerteágazóvá a *gender* jelentése az európai uniós dokumentumokban, elérhető egy kifejezetten erre irányuló kutatás eredményeit bemutató tanulmány.¹⁸ E helyütt álljon példaként az EU által működtetett Nemek Közötti Egyenlőség Európai Intézete (European Institute for Gender Equality – EIGE) fogalommeghatározása: „A női és férfiléhez; a nők és a férfiak, illetve lányok és fiúk közötti viszonyokhoz; továbbá a nők egymás közötti, illetve férfiak egymás közötti viszonyaihoz kapcsolt társadalmi attribútumok és lehetőségek.”¹⁹ Ez a redundáns, egyszerűen következetlen definíció alighanem a szexuális irányultság explicit említésének igényével fogalmazódott – miközben válaszadás helyett inkább újabb kérdéseket vet fel. (Ezek szerint gyakorlatilag minden személyközi kapcsolattal foglalkozik a *gender*? De pont a lányok egymás közötti, illetve a fiúk egymás közötti viszonyaival miért nem? Stb.) A jelentésváltozás érintette a „nemek közötti egyenlőség”-et (*gender equality*) is: míg korábban ez a kifejezés egyszerűen csak frappánsabb, rövidebb szinonimája volt a „nők és férfiak közötti egyenlőség”-nek, az EU 2019–2027-re megfogalmazott ifjúsági stratégiájában szereplő célkitűzések egyike az „összes nem egyenlősége” (*equality of all genders*),²⁰ ami nyilvánvaló szakítást jelent a nem kétértékű tételezésével.

Jelentésének elhomályosodását és szerteágazóvá válását tekintve nem is annyira meglepő, hogy a *gender* a politikai mozgósítás hatékony eszközévé tudott válni a radikális jobboldal számára – Kováts Eszter kutatása ezt vizsgálta például a 2010 óta Magyarországon kormányzó koalíció és egy németországi ellenzéki párt, az Alternative für Deutschland (AfD) vonatkozásában.²¹ A kutatást részletesen bemutató monográfia²² érvelése szerint visszatekintve érthetőbbé válik, hogy miért rezonált olyan jól a „gender egy

trójai faló” metafora, melyet konzervatív társadalmi mozgalmak vezettek be a 2000-es évek elején a világ számos országában, annak a vádnak az érzékeltetésére, miszerint a *gender* csak látszólag szól a nők társadalmi helyzetének javításáról, valójában a nő és férfi fogalmának eltörlését célozza, illetve a transz- és melegjogi követelések előtt tárja ki az ajtót. Ezeknek a konzervatív – sok esetben civil és egyházi szereplők összefogásán alapuló –, „antigender” jelzővel illetett mozgalmaknak a kialakulásáról, politikai szerepéről hatalmas szakirodalmi korpusz jött létre a 2010-es évek derekától kezdődő időszakban. Erről a témakörrel a tanulmányban esik még szó; az Isztambuli Egyezményről, valamint a *gender* kritizálhatóságáról szóló részekben.

A tanulmány e szakaszában a *gender* mint – bizonytalanságokkal és ellentmondásokkal övezett – nyelvészeti, szexológiai-pszichológiai, társadalomelméleti, közpolitikai, mozgalmi, illetve politikai fogalmat tárgyaltuk. Minderre szükség volt a következő szakasz előkészítéséhez, amelyben a *gender*rel mint jogi fogalommal kapcsolatos kérdések kerülnek terítékre, az Isztambuli Egyezményt övező vitákon keresztül bemutatva. Előljáróban azonban álljon itt egy idézet – annak érzékeltetésére, hogy a fogalom jogi területen sem stabil, jóllehet egy jogi fogalom esetén különösen erős lenne az elvárás a stabilitásra – Yahyaoui Krivenko könyvéből, amelynek címe magyarra fordítva „Gender és emberi jogok: túlguló fogalmak”, és 2020-ban jelent meg: „Ez a könyv nem szól a nőkről, és nem szól a genderről mint a biológiai nem társadalmi folyamányáról. A könyv célja, hogy szakítson azzal a hagyománnyal, amely a genderhez a nőket társítja, a biológiai nemhez pedig a kétivarúságot.”²³ Ezt olvasni meghökkentő, hiszen a 2010-es évek közepén – csupán néhány évvel korábban – a „jog és *gender*” téma a feminista jogelmülethez kapcsolódott, és a *gender* ebben a kontextusban elemző-eszközként szolgált, mégpedig jellemzően annak vizsgálatára, hogy az esetjogban, illetve jogi érvelésben hogyan tükröződnek a nők és férfiak közötti társadalmi viszonyok.²⁴

SZÜKSÉG VAN-E GENDERRE A NŐK ELLENI ERŐSZAK LEKÜZDÉSÉHEZ?

Az előző szakasz végén idézett, a *gender* mint emberi jogi fogalom perspektíváit latolgató könyv²⁵ – meglepő módon – nem említi azokat a jogi kötőerővel bíró nemzetközi jogi dokumentumokat, amelyek első-

ként alkalmaztak *gender*definíciót: a Nemzetközi Büntetőbíróság Római Statútumát (1998), valamint az Európa Tanács Isztambuli Egyezményét (2011). Pedig az utóbbi figyelemre méltó abban a tekintetben is, hogy ez a dokumentum definiálta elsőként a *gender*t társadalmi konstrukcióként.

A *gender* kifejezés az 1990-es évektől kezdett megjelenni nemzetközi szervezetek dokumentumaiban; az ENSZ által 1995-ben (Pekingben) rendezett

Nők IV. Világkonferenciáján elfogadott Pekingi Nyilatkozat és Cselekvési Programban kifejezetten hangsúlyosan. A *gender* már akkor is vitát és aggodalmakat váltott ki, amint azt a konferenci-

áról szóló jelentés tanúsítja: a konferencia elnöke jónak látta külön függelékben leszögezni, hogy az ENSZ egyéb dokumentumaiban „közönséges, általánosan elfogadott használatnak megfelelően értendő” a *gender* a Cselekvési Programban is: „nem utal rá semmi, hogy bármilyen új jelentéssel, illetve másodlagos jelentéssel” szándékoztak volna a dokumentum szövegezői megtölteni a kifejezést.²⁶ A jelentésben szerepel Paraguay és a Szentszék értelmező nyilatkozata; az utóbbiban az áll, miszerint „a Szentszék [a *gender*nek] az általános jelentéséhez tud kapcsolódni, ami azokban a nyelvekben létezik, ahol van ilyen szó. A »gender« a Szentszék értelmezésében a biológiai nemi identitáson, női és férfi nemem alapszik. [...] Következésképp a Szentszék elzárkózik azoktól a kétes értelmezésektől, amelyek egy olyan világnézetem alapulnak, miszerint a biológiai nemi identitást korlátlanul lehet alakítani, különféle új célok szolgálatában. De nem azonosul a biológiai meghatározottság azon elgondolásával sem, miszerint a két nem szerepei és viszonyai mind statikusan és egysegesen rögzítettek lennének.”²⁷

Az 1998-ban, szintén az ENSZ égisze alatt elfogadott Római Statútum ugyancsak igyekszik leszögezni,²⁸ hogy alkalmazásában „a »nem« [gender] fogalom mindkét nemet, a férfi és a női nemet társadalmi értelemben jelöli. A »nem« [gender] fogalomnak a Statútum alkalmazásában ettől eltérő jelentése nincs.”²⁹ (Megjegyezhető, hogy ezt a dokumentumot Magyarország 1999-ben aláírta, kihirdetésére azonban azóta sem került sor; a kihirdetés elmaradásában azonban³⁰ – eltérően az Isztambuli Egyezmény alább ismertetett esetétől – a *gender*nek aligha volt szerepe.)

A jelen szakasz fókuszában az Európa Tanács 2011-ben elfogadott, a nők elleni erőszak és a párkapcsolati és családon belüli erőszak megelőzéséről és felszámolásáról szóló egyezménye áll – közismert nevén Isztambuli Egyezmény (továbbiakban: Egyezmény) –, amely explicit *gender*-definíciója révén szá-

mos országban, illetve európai szinten is viták keresztüztüzebe került, amint alább látni fogjuk. Az omni-nózus definíció³¹ szerint *gender* alatt nem más értendő, mint „*azok a társadalmilag kialakult szerepek, viselkedési formák, tevékenységek és jellegzetes tulajdonságok, amelyeket egy adott társadalom a nők és a férfiak tekintetében helyesnek tekint*”.³² Az Egyezmény meghatározza a „*nők elleni erőszak*” fogalmát is: „*az emberi jogok megsértéseként és a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés formájaként értelmezendő, és a nemi alapú [gender-based] erőszak mindazon cselekményeit felöleli, amelyek fizikai, szexuális, lelki vagy gazdasági sérelmet vagy szenvedést okoznak vagy okozhatnak a nőknek [...]*”,³³ továbbá külön definíciót ad a „*nők elleni nemi alapú erőszak*” (*gender-based violence against women*) fogalmáról is: „*olyan erőszak, amely női mivolta miatt irányul egy nő ellen, vagy amely aránytalan mértékben sújt nőket*”.³⁴ Ezek után viszont azt tapasztalhatjuk, hogy az Egyezményben szövegében a „nemi alapú erőszak”, a „nők elleni erőszak”, valamint a „nők elleni nemi alapú erőszak” gyakorlatilag csere-szabatos kifejezéseként fordulnak elő.

Jelen tanulmány keretei között nem kerülhet sor az Isztambuli Egyezmény rendelkezéseinek teljes körű bemutatására, illetve értékelésére, egy fontos jellemzője azonban, amelyet több elemző is kritikusan emel ki,³⁵ feltétlenül említést érdemel. Ez pedig az, hogy miközben az Egyezmény a nemek közötti egyenlőtlenségeket a nők elleni erőszak okaként és következményént tünteti fel, éppen a családon belüli erőszakot alapvetően *gender*semleges jelenséggént közelíti meg – „*a fizikai, a szexuális, az érzelmi vagy a gazdasági erőszak mindazon cselekményei, amelyek a családon vagy a háztartási egységen belül, illetve a volt vagy jelenlegi házastársak vagy partnerek között történnek [...]*”³⁶ –, megemlítve ugyan, hogy a jelenség „*aránytalan mértékben sújtja a nőket*”.³⁷ Az Európai Női Lobb (European Women's Lobby – EWL) nevű civil ernyőszervezet az Egyezmény szövegezése idején kiadott közleményében nem kevesebbet állított, mint hogy ez a megoldás a kezdeményezés fő céljait veszélyezteti.³⁸ Az ENSZ nők elleni erőszakkal foglalkozó különleges jelentéstevője pedig az Egyezmény hatályba lépését megelőzően fejezte ki aggodalmát, hogy a *gender*neutrális irányba való elmozdulás – ami azt sugallja, hogy a kapcsolati erőszak esetleges férfi áldozatainak segítése hasonló nagyságrendű forrásokat igényel, mint ami a női áldozatokra fordítandó – depolitizálja a jelenség körüli diskurzust, illetve a „transzformatív célki-

tűzések” hátrahagyását jelenti.³⁹ A kritika utóbbi eleme a *gender mainstreaming* néven ismert közpolitikai stratégia alapelveire utal, miszerint döntéshozatalkor mindig mérlegelni kell, hogy a tervezett lépés közelebb visz-e a nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőség távlati céljához.

Ugyanebben az időszakban jelent meg egy jogi elemzés, amely mind megközelítését, mind konklúzióját – sőt, prognózisát – tekintve egyedülállónak tekinthető az Egyezmény célkitűzéseit alapvetően támogató megnyilvánulások körében. Francesco Agnello terjedelmes jegyzetapparátussal ellátott, széles körű forrásfeldolgozást tükröző bírálatának⁴⁰ feltétlenül érdemes felidézni a főbb elemeit, ez az írás ugyanis – amint arra alább kitérünk – hivatkozási ponttá vált az akadémiai világon kívül is. Agnello fő állítása – egyben aggodalma –, hogy az Isztambuli Egyezményben szereplő, elméleti szempontból problematikus *gender*fogalom nemcsak haszontalan a célt, vagyis a nők jogainak védelmét tekintve, de kifejezetten kockázatos is. Ami az Egyezmény *gender*fo-

galmának haszontalanságát illeti, az Egyezmény fókuszában álló „nők elleni erőszak” meghatározását redundánsnak tartja, és úgy véli, hogy még a nőkkel szembeni előítéletek elleni küzdelem jelentőségére való rávilágításhoz sincs szükség *gender*re. Ami magát a fogalommeghatározást illeti, a szerző szerint: „A »gender« társadalmi alapú meghatározása –

jól tudjuk –, először is és legalább is, nem csupán különbségtételt jelent »társadalmi nem [gender]« és biológiai nem között, hanem a két fogalom lényegi elválasztását is, ezáltal annak tagadását, hogy ezek között egyáltalán összefüggés lenne.”⁴¹ Úgy véli, hogy „a nemes cél [a nők jogainak védelme] elérésének legjobb módja egyfajta »személyalapú« szemlélet alkalmazása lenne, vagyis egy olyan szemlélet, amely elismeri ugyan a társadalom és a kultúra szerepét a férfiaknak és nőknek kijelölt szerepeket és kötelezettségeket illetően, de nem áll ki amellett, hogy a biológiai nemnek abszolút semmilyen jelentősége nincs; miközben kiáll a férfiak és nők abszolút egyenlő jogai és méltósága mellett; egy ilyen szemlélet elismeri az eltérő biológiai adottságok szerepét, és kiáll amellett, hogy ezeket [a különbségeket] jogilag tekintetbe kell venni.”⁴² Az Egyezményhez tartozó Magyarázó jelentés vonatkozó pontjára⁴³ hivatkozik, amely a dokumentum kidolgozásában részt vevők körében felmerült igényt tükrözi a *gender* biológiai nemen alapuló felfogásának megtartására – arra, amely a Római Statútum *gender*definíciójában megjelenik. A *gender*

MIKÖZBEN AZ EGYEZMÉNY A NEMEK KÖZÖTTI EGYENLŐTLENSÉGEKET A NŐK ELLENI ERŐSZAK OKAKÉNT ÉS KÖVETKEZMÉNYÉNT TÜNTETI FEL, ÉPPEN A CSALÁDON BELÜLI ERŐSZAKOT ALAPVETŐEN GENDERSEMLEGES JELENSÉKKÉNT KÖZELÍTI MEG

társadalmi konstrukcióként való meghatározását csak olyan nemzetközi jogi dokumentumokban – jelentésekben, iránymutatásokban – látja megjeleneni, amelyeket szakértők vagy tisztviselők írtak, nem pedig gyakorló jogászok. Úgy véli, hogy Egyezmény kidolgozásának folyamatát nehezítette, hogy a részes államok körében nincs konszenzus a *gender* jelentését illetően, az Egyezmény elfogadására pedig végül erőltetett menetben került sor – ami- ben szerepet játszott az, hogy az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának elnökségét az idő tájt ellátó Törökország (az EU-hoz való csatlakozás ambíciójától vezérelve) érdemeket kívánt szerezni emberi jogi téren azzal, hogy még az elnökség lejárta előtt megtörténjen, és egy törökországi városhoz kötődjön az Egyezmény elfogadása. Kiemeli azt is, hogy az Egyezményt végül szavazás nélkül fogadták el.⁴⁴

Agnello aggályainak másik fő tárgya az Egyezmény antidiszkriminációs klauzulája, amely így hangzik: „Ezen Egyezmény rendelkezéseinek, különösen az áldozatok jogainak védelmét szolgáló intézkedéseknek a végrehajtását a részes felek kötelesek biológiai nemem, társadalmi nemem, származáson, bőrszínem, nyelven, valláson, politikai vagy más véleményem, nemzeti vagy társadalmi származáson, nemzeti kisebbséghez való tartozáson, vagyonon, születésem, szexuális irányultságon, nemi identitásom, életkorom, egészségi állapotom, fogyatékosságon, családi állapotom, migráns vagy menekült jogálláson vagy más jogálláson alapuló megkülönböztetés nélkül biztosítani” [kiemelések tőlem].⁴⁵ Agnello szerint ez a rendelkezés „elsőre bizarrnak és értelmetlennek tűnhet – de teljesen értelmet kap, ha arra gondolunk, hogy a gender társadalmi [konstrukcióként való] meghatározása milyen elméleteken alapul, és azoknak milyen célkitűzései vannak”.⁴⁶ Felhívja a figyelmet a Magyarázó jelentés vonatkozó részére, amely így hangzik: „Személyek bizonyos csoportjai hátrányos megkülönböztetésnek lehetnek kitéve a nemi identitásuk miatt, ami egyszerű megfogalmazásban azt jelenti, hogy az identitásuk nem felel meg a születésükkör kijelölt biológiai nemüknek. Ilyen kategóriának számítanak a transznemű vagy transzszexuális személyek; a másik nemnek megfelelően öltözködők (*cross-dressers*), a transzvesztiták, valamint más csoportok, amelyekbe olyan személyek tartoznak, akik nem sorolhatók be a társadalom által meghatározott »nőnemű« és »hímnemű« kategóriákba.”⁴⁷ Agnello szerint ez a magyarázat „majdhogynem explicit módon kiterjeszti a »nők elleni erőszakkal« szembeni védelmet olyanokra is,

A GENDERFOGALOM ELLENTMONDÁSSÁGA MELLETT – ILLETVE AHHOZ KAPCSOLÓDÓAN – A MAGYARORSZÁGI RATIFIKÁCIÓELLENES DISKURZUSBAN MEGJELENT MÉG EGY ELEM: ANNAK ÁLLÍTÁSA, HOGY AZ EGYEZMÉNY (NEMKÍVÁNATOS MÓDON) MIGRÁCIÓGERJESZTŐ HATÁSÚ LENNE. A MENEDÉKJOGI RENDELKEZÉSEI RÉVÉN

akik (biológiai szempontból) nem nők”,⁴⁸ és „elképesztő következmények becsempészéséhez nyit hátsó ajtót”.⁴⁹ Felhívja a figyelmet a harmadik nem, illetve a nemi önmeghatározás bevezetésére irányuló kezdeményezések térnyerésére egyes országokban, leszögezve: „Bármit is gondol valaki a jog ilyen irányba való nyitásáról, hogy ez jó vagy nem [...] ezek az ügyek túlnyúlnak egy olyan egyezményen,

amely a nők elleni, illetve a családon belüli erőszak megelőzéséről és leküzdéséről szól; ezeket félre kellett volna tenni”.⁵⁰ Megjegyzendő, hogy az Egyezmény előkészítésének idején, 2009-ben az ILGA Europe nevű civil szervezet (az International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association európai szervezete) petícióban⁵¹ szólította fel a dokumentum kidolgozásával megbízott, tagállami kormányképviselőkkel álló *ad hoc* bizottságot, hogy „a transznemű nők, köztük a nemváltó beavatkozásokon (*gender reassignment*) át nem esettek” is explicit módon említést kapjanak a nők elleni erőszak visszaszorítását célzó rendelkezésekben. Ez ugyan nem történt meg, de az Egyezmény „határozatlan gendermeghatározása” Agnello szerint lehetővé teszi, hogy a későbbiekben egyes lobbiszervezetek az Egyezmény végrehajtását felügyelő bizottság befolyásolása révén nemi identitással, illetve nemi önmeghatározással kapcsolatos követeléseknek próbáljanak meg érvényt szerezni.⁵²

Agnello fent ismertetett, 2014-ben közzétett tanulmányát helyenként idézik nőjogi szemléleten alapuló tudományos munkákban – mint érdekes, említésre méltó hozzájárulást az Isztambuli Egyezményt övező nemzetközi vitához⁵³ vagy mint hasznos összefoglalót a *gender* mint jogi fogalom alakulásáról.⁵⁴ Magyarországon az akadémiai berkeken túli közönség is tudományt szerezhetett az írásról 2017-ben, azt követően, hogy a magyar kormány társadalmi konzultációra bocsátotta az Isztambuli Egyezmény ratifikációjának tervezetét.⁵⁵ (Magyarország részéről az Egyezményt 2014. március 14-én az Orbán Viktor vezette kormány képviselője írta alá.) Az előterjesztéssel szemben ugyanis a CitizenGO nevű, nemzetközi szinten működő konzervatív civil kezdeményezés magyar szervezete 2017. február 23-án online aláírásgyűjtést indított „Az Isztambuli Egyezmény törvénybe iktatása a gender ideológia trójai falovát jelentheti Magyarország számára” címmel,⁵⁶ Agnello tudományos publikációját közvetlen hivatkozási alpnak használva – jóllehet, a tanulmány nőjogi szemléletével a jelek szerint nem azonosulva –, továbbá utalva

az Emberi Méltóság Központ nevű szervezet hasonló című, egy nappal korábban közzétett állásfoglalására.⁵⁷ Az utóbbi dokumentum is hivatkozza Agnellót, egyrészt az Egyezmény *gender*definíciójának, másrészt az elfogadási körülményeinek (hajszoltság, törok érdekek érvényesítése) problematizálásához. Az ezt követő időszakban a nagyobbik kormánypárt, a Fidesz alelnöke többször is felszólalt a médiában a ratifikálás ellen – ami időközben le is került a napirendről –, kijelentve például, hogy az Isztambuli Egyezmény „nem arról szól, amit mondanak [...], egy olyan egyezmény, amelybe ebből a PC-világból belecsempészték olyan passzusokat, amely gyakorlatilag a hagyományos családmodellt támadja, ha úgy tetszik, a *gender* filozófiát próbálja átültetni, mi ezt soha nem fogjuk támogatni”.⁵⁸ 2020 májusában azután a magyar országgyűlés – formailag KDNP-képviselők kezdeményezése nyomán – politikai nyilatkozatot fogadott el az Egyezmény ratifikálásának elutasításáról.⁵⁹ A szavazást megelőző, mintegy százpercnyi plenáris vita⁶⁰ során a ratifikációt a *gender* miatt ellenzők egyik elsődleges hivatkozási pontja az Alaptörvény volt – megjegyzendő, hogy ez még a kilencedik módosítás előtt történt⁶¹ –, és Bulgária is említést kapott, ahol 2018-ban alkotmánybírói döntés mondta ki, hogy az Isztambuli Egyezmény *gender*értelmezése ellentétes az ország alkotmányával.⁶²

Az Egyezmény ratifikációja valóban nem csak Magyarországon akadt el,⁶³ illetve sok politikai vitát váltott ki, elsősorban Európa keleti felében.⁶⁴ A *gender*fogalom ellentmondásossága mellett – illetve ahhoz kapcsolódóan – a magyarországi ratifikációellenes diskurzusban megjelent még egy elem: annak állítása, hogy az Egyezmény (nemkívánatos módon) migrációerjesztő hatású lenne, a menedékjogi rendelkezései révén.⁶⁵ Az Egyezmény ezen a téren azt írja elő a részes felek számára, hogy „a nőkkel szembeni nemi alapú [*gender*-based] erőszak a menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi egyezmény 1. cikke A. részének (2) bekezdése szerinti üldözés egyik formájaként és a súlyos sérelem olyan formájaként legyen elismerhető, amely kiegészítő/szubszidiárius védelmet tesz szükségessé”.⁶⁶ Ez – Morondo Taramundi elemzése szerint⁶⁷ – csupán jogértelmezési, nem pedig a jogszabályok bővítésére vonatkozó elvárás. A kérdés megítélését azonban nehezíti, hogy miközben az ENSZ menekültügyi egyezményének szóban forgó rendelkezésében nem szerepel explicit módon a nem [*gender*] mint az üldözés alapja, a Menekültügyi Főbiztosság által 2002-ben kiadott útmutató is csupán

MIND A GENDER, MIND AZ INTERSEKZIONALITÁS TÖRTÉNETE SZOROSAN KAPCSOLÓDIK A FEMINIZMUSHOZ – JÖLLEHET, A NŐK SZEMPONTJAI MINTHA MINDKÉT ESETBEN HÁTTÉRBE SZORULNÁNAK AZ UTÓBBI IDŐKBEN

körkörös meghatározást nyújt: a „»nemmel összefüggő [*gender-related*] üldöztetés« olyan kifejezés, amelynek önmagában nincs jogi értelmezése. Az olyan különböző kérelmek körére használatos, összefoglaló módon, amelyek esetében a menekültstátusz odaítélését illetően a nem [*gender*] szerepet játszik a megfontolásban.”⁶⁸

Jelen írás keretei között lehetetlen annak általános bemutatása, hogy a nők elleni erőszak visszaszorítását illetően milyen jogi megoldások bizonyultak hatékonyak vagy tűnnek ígéretesnek. A fenti szakaszban csupán annak felvetésére vállalkoztam az Isztambuli Egyezmény kapcsán – egyetértve Agnello részletesen idézett tanulmányának következtetésével –, hogy ebben a kontextusban beláthatatlanok a *gender* alkalmazásának következményei. A kockázat álláspontom szerint részben abból fakad, hogy hiába tűnik első ránézésre konszolidáltnak az Egyezményben szereplő *gender*definíció, a nemzetközi szintű végrehajtás koherenciáját veszélyezteti, hogy a *gender* esetében a „denotátum” – „az a tényállás-konfiguráció, amelyet egy [...] jelhez – aktuális kontextusától függetlenül – a nyelvközösségen belül fennálló konvenció, hagyomány értelmében hozzárendel(het)ünk”⁶⁹ – bizonytalan. De még rögzített jelentés esetében is kérdéses egy analitikus fogalom normatív hasznosíthatósága, amint ezt az alábbi részben felvetem.

HASZNOS-E EGY ANALITIKUS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOGALOM A JOGBAN?

Az alábbiakban kitérőt teszünk, de korántsem öncélúan, hanem annak érdekében, hogy a *gender* távlatba kerüljön. Egy másik – kevésbé közismert, ennél fogva kevesebb indulattal övezett – fogalom, az interszekcionalitás jelentésváltozatainak alakulását vizsgáljuk; tekintettel arra, hogy ez a történet a *gender*éhez hasonló kérdéseket vet fel jogi hasznosíthatóságát illetően.

Ami az elgondolás létrejöttének körülményeit illeti, az 1980-as évek végén Kimberlé Crenshaw – egy afroamerikai jogászprofesszornő – kifejezetten az afroamerikai nők társadalmi nehézségeinek megértése céljából kezdte kidolgozni az interszekcionalitás elméletét,⁷⁰ különös tekintettel az (egyesült államokbeli) antidiszkriminációs jog korlátaira.⁷¹ Ennek a csoportnak a helyzetét ugyanis Crenshaw meglátása szerint a faj és a nem „interszekciója” – magyarul: metszete – határozza meg. (Magát a jelenséget, hogy

a fekete nők sajátos szempontjai és sérelmei nem kapnak kellő figyelmet sem a polgárjogi-antirasszista mozgalom, sem a fehér nők mozgalmi részéről, az amerikai történelem során több kezdeményezés problematizálta már ezt megelőzően, például a Combahee River Collective az 1970-es években.⁷²⁾ Miközben létezik olyan vélemény, miszerint az interszekcionalitás fogalma nem választható el az eredeti kontextustól,⁷³ Crenshaw elmélete az 1990-es évek eleje óta nemzetközi karriert futott be. Elgondolásai hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalomtudósok az elmúlt évtizedekben fokozatosan felismerjék, hogy a különböző társadalmi kategóriák, különösen a faj és a nem, aligha tekinthetők egymástól elkülönültén érvényesülő, homogén csoportokat képző tényezőkként.⁷⁴ Európában például a 2000-es évektől kezdtek javasolni feminista társadalomtudósok az interszekcionalitás mint analitikus fogalom alkalmazását a roma nők társadalmi helyzetének jobb megértése érdekében,⁷⁵ a 2010-es évektől pedig aktivista körökben is használatossá vált a roma nők sajátos, több tényezőtől fakadó hátrányaira való figyelfel hívás eszközeként.⁷⁶

Az interszekcionalitás, jóllehet Crenshaw a diszkrimináció elleni küzdelem (USA-beli) jogi eszközeit vizsgálva vetette fel,⁷⁷ alapvetően társadalomelméleti elgondolásként lett nemzetközi szinten ismert. Emlékezzünk rá, hogy a *gender* szintén ilyen szerepben érkezett a köztudatba. Az interszekcionalitás analitikus fogalomként, vagyis elemzőeszközként tett nagy hatást – akárcsak a *gender* –, nemcsak a tudományos, de a közpolitikai gondolkodásra is. A jogrendszer, illetve a jogalkalmazás bírálatára ugyancsak használatos, ám az operacionalizálása korántsem egyértelmű jogi közegben – ebben szintén emlékeztet a *gender*-re. Továbbá mind a *gender*, mind az interszekcionalitás története szorosan kapcsolódik a feminizmushoz – jóllehet, a nők szempontjai mintha mindkét esetben háttérbe szorulnának az utóbbi időkben.

Időközben azonban változások jelentkeztek mind a tudományos, mind a közpolitikai, mind a mozgalmi diskurzusban az interszekcionalitás konceptualizációját, illetve használatát illetően. Hill Collins 2017-es tanulmányában a társadalomkritikai töltet eltűnése miatt aggódik, illetve eleve annak tisztázatlansága miatt, hogy ki mit ért pontosan a fogalom alatt (még ha a körvonalakat illetően létezik is bizonyos szintű konszenzus), egyúttal kifogásolva azt, ahogyan a fogalom a neoliberalizmus szolgálatába ál-

lítódik – egyéni szintű, piacokonform megoldásokat kínálva rendszerszintű változások követelése helyett.⁷⁸ (Ennek az észrevételnek a kapcsán említhető az a baloldali nézet, miszerint a társadalmi egyenlőtlenségeket nem csökkenti – sőt, tapasztalhatóan növeli –, ha a történelmileg alávetett helyzetű csoportok egyes szerencsés tagjai „sokszínűségi” intézkedések révén bekerülhetnek a domináns csoportokba, miközben a gazdasági hatalmi viszonyok nem kérdőjeleződnek meg.⁷⁹) Egy 2020-as interjúban maga

az elmélet kidolgozója, Crenshaw kelt az interszekcionalitás védelmére, visszautasítva a vádat, miszerint az interszekcionalitás nem más, mint „szteroiddal felpumpált identitáspolitika”.⁸⁰ Megjegyzendő azonban, hogy a tudományos diskurzusban ekkor már egy ideje napirenden volt a kérdés, hogy az interszekcionalitás vonatkozásában mi a szerepe az identitásnak és a (szubjektív, illetve egyéni) tapasztalatoknak.

Purdie-Vaughns és Eibach 2008-as tanulmányukban például az „interszekcionális láthatatlanság” elméletét mutatják be, amit az „interszekcionálisan alávetett csoportidentitású emberek kétszeres marginalizáció-tapasztalatainak” jobb megértése céljából dolgoztak ki.⁸¹ Egy ugyancsak 2008-as tanulmányban Yuval-Davis kritikusan állapítja meg, hogy míg az interszekcionalitás fogalmát eredetileg az afféle identitáspolitika ellen dolgozták ki, amely „az identitás egydimenziójú változatait hangsúlyozza”, az interszekcionális megközelítés némelykor „egyfajta fragmentált identitáspolitikához vezet”.⁸²

Mindeközben nemcsak a tudományos diskurzusban, de a közpolitikai dokumentumokban is megfigyelhetővé vált az interszekcionalitás fogalmának összekapcsolódása az identitással (bármit is jelentsen az utóbbi). Az EIGE fogalomgyűjteményében ez olvasható az „interszekcionalitás” címszó alatt: „analitikus eszköz annak tanulmányozásához, megértéséhez, illetve az arra vonatkozó fellépéshez, hogy a biológiai nem és a társadalmi nem milyen módokon kerül metszetbe (interszekcióba) más személyes tulajdonságokkal/identitásokkal”.⁸³ Az EU 2020–2025 közötti időszakra szóló nemi esélyegyenlőségi stratégiája (a preambulum részben) hasonló meghatározást alkalmaz:⁸⁴ „A stratégia végrehajtása során a Bizottság horizontális elvként alkalmazza az interszekcionalitást, vagyis a társadalmi nem más személyes jellemzőkkel vagy identitásokkal való kombinálását [sic!], és annak értékelését, hogy ezek az interszekciók hogyan

LÉTEZHET OLYAN JOGSZABÁLYI ÉS JOGALKALMAZÁSI KÖRNYEZET, AMELYBEN HATÉKONYAN FEL LEHET LÉPNI AZ INTERSEKACIONALITÁS JELENSÉGKÖRÉBE TARTOZÓ DISZKRIMINÁCIÓ ELLEN ANÉLKÜL IS, HOGY A JOGSZABÁLYOK UTALNÁNAK AZ INTERSEKACIONALITÁS FOGALMÁRA

járulnak hozzá a megkülönböztetés egyedi tapasztalataihoz.”⁸⁵

Csányi és Kováts szerint ez a megközelítés végső soron a társadalomtudományi kutatás révén szerzett tudás mellőzéséhez, illetve a politikai vita ellehetlenítéséhez vezet: „egy politikai kijelentés tekinthető igaznak vagy hamisnak, amennyiben objektív társadalmi körülményekre utal, a szubjektív tapasztalatokról azonban nem lehet vitát nyitni: a szenvedés és az önazonosság megélését nem lehet megkérdőjelezni”.⁸⁶ Ugyanők hangsúlyozzák, hogy az interszekcionalitás mint fogalmi keret alkalmazásakor „vissza kell térni az elnyomások és kizsákmányolások elemzéséhez a szubjektív tapasztalat mint végső megértési keret paradigmájából”.⁸⁷ Az utóbbi tanács megszívlelése esetén újra hihetővé válik, amit Davis az interszekcionalitás mint társadalomtudományi eszköz hasznosságáról állít, nevezetesen az, hogy „felfedezési folyamatot indít el, és arra hívja fel a figyelmünket, hogy a körülöttünk lévő világ mindig bonyolultabb és ellentmondásosabb annál, amire várakozásaink révén számítani tudunk”.⁸⁸ Nem vonom kétségbe azt sem, hogy az interszekcionalitás analitikus fogalomként jól használható a közpolitika terén.⁸⁹ Az interszekcionalitás mint jogi fogalom működőkéességét illetően azonban szkeptikus vagyok – az alábbiakban felsorolt szempontok miatt –, miközben nem hagyom figyelmen kívül azt a körülményt, hogy a jogi alkalmazás ambíciója kezdettől jelen volt az elgondolás kapcsán: megalkotója, Kimberlé Crenshaw maga is jogász háttérrel fogott neki a kritikai társadalomelméleti gondolatok kimunkálásához.

Az interszekcionalitás jelenlegi jogi hasznosulását illetően nem lehet nem észrevenni, hogy gyakorta egyszerűen csak – divatosabbnak érzékelt – szinonimaként használják egy kevésbé szofisztikált fogalom, a „többszörös diszkrimináció” helyett. Ezt tapasztalható⁹⁰ a már említett EU-s stratégiában is („A nemek közötti egyenlőség általános érvényesítése és interszekcionális megközelítés az uniós szakpolitikákban” című részben): „A nők heterogén csoportot alkotnak, és több személyes jellemzőn alapuló, interszekcionális megkülönböztetéssel kerülhetnek szembe. Egy fogyatékos-sággal élő migráns nő például legalább három indokkal [sic!] is hátrányos megkülönböztetést szenvedhet el.”⁹¹

Továbbá, az interszekcionalitás jogi téren való alkalmazásánál újabban ugyanaz a probléma jelentkezik, mint az összes többi – vagyis a tudományos, a

közpolitikai, valamint a politikai-mozgalmi – területen: hogy paradox módon az (egyéni) identitás kerül a középpontba a társadalmi hátrányok kéréskörének megközelítésekor. Eklatáns példája ennek a berlini székhelyű, az interszekcionalitás ügyét képviselő szervezetek körében jelentős Center for Intersectional Justice által összeállított jelentés (elkészítéséhez támogatást nyújtott az Európai Bizottság mellett a Nyílt Társadalom Alapítványok is), amelyben

ezt a megállapítást olvashatjuk: „A rendszerszülte egyenlőtlenségek egyaránt fakadnak az egyes identitásokhoz fűződő negatív sztereotípiákból, illetve a kimondatlan preferenciákhoz vezető pozitív sztereotípiákból.”⁹² Ez a pszichologizáló magyarázat nemcsak társadalomelméleti szempontból tűnik sekélynek – mivel eltereli a figyelmet a gazdasági és hatalmi érdekekről –,⁹³ de a diszkrimináció jelenségének leküzdésére ki-

munkált jogi eszköztárat tekintve is csak részlegesen releváns. Figyelmen kívül hagy ugyanis egy igen jelentős tényezőt, nevezetesen a közvetett diszkrimináció jelenségét, illetve jogi fogalmát; azt, hogy a hátrányos megkülönböztetés e válfajánál a sztereotípiák nem feltétlenül játszanak szerepet (hiszen egy intézkedés szándékolatlanul is eredményezhet egy bizonyos csoport számára aránytalan hátrányt).

Visszatérve az interszekcionalitás fogalom eredetéhez: Crenshaw-t az 1980-as évek végétől foglalkoztatják⁹⁴ olyan jogesetek, amelyekben afroamerikai nők nem jutottak megfelelő jogorvoslathoz munkaerőpiaci diszkriminációs ügyekben – például egy, a General Motors autógyártól elbocsátott fekete munkásnő által indított ügyben⁹⁵ –; álláspontja szerint amiatt, mert a jog, illetve a jogalkalmazás nem ismeri fel, illetve nem ismeri el a társadalmi hátrányok összefonódásának jelentőségét.

Évtizedekkel később Schiek az Európai Unió Bíróságának joggyakorlatát – közelebbről három döntést: *Parris*,⁹⁶ *Achbita*,⁹⁷ *Bougnaoui*⁹⁸ – vizsgálva kifogásolja, hogy az interszekcionalitás jelenségét nem, illetve nem megfelelő módon vették figyelembe a döntésekben, pedig szerinte az EU antidiszkriminációs joga teret biztosítana erre, kifejezett definíció hiányában is, és a fogalom jogi használata mellett több szól, mint ellene.⁹⁹ A joggyakorlat oldalát képviselő ez utóbbiról nem feltétlenül vannak meggyőződve – ez derült ki legalábbis az Equinet – az EU tagállamainak egyenlő bánásmód testületeit összefogó hálózat – 2016-os szemináriumán, ahol a résztvevők el-

ismerték ugyan az interszekcionalitás fogalmának jelentőségét a társadalomtudományokban, valamint a társadalmi befogadást célzó közpolitika-alkotásban, de relevanciáját az antidiszkriminációs jogban korlátozottan ítélték.¹⁰⁰ Ezt a vélekedést – miszerint a bíróságok, illetve hatóságok számára adott esetben nem okoz gondot többszörös diszkriminációként vagy akár egyetlen védett tulajdonság szempontjából megállapítani a hátrányos megkülönböztetést olyan ügyekben, amelyek társadalomelméleti szempontból az interszekcionalitás fogalmával keretezhetők – támasztja alá egy közelmúltbeli magyarországi jogeset. Ebben az ügyben, ahol hátrányos helyzetű roma nőket a szülészeti ellátás során érő diszkriminációról volt szó,¹⁰¹ a bíróság az interszekcionalitás kifejezés említése nélkül állapította meg az egyenlő bánásmód követelményének megsértését; vagyoni helyzet, társadalmi származás és az anyaság (terhesség) mint védett tulajdonság alapján közvetlen, a roma nemzetiséghez való tartozás alapján pedig közvetett diszkriminációnak minősítve a kifogásolt kórházi gyakorlatot, egyúttal visszatartó erejű szankciót szabva ki az érintett közegészségügyi intézményre.¹⁰² Ez is azt a feltevést valószínűsíti, hogy létezhet olyan jogszabályi és jogalkalmazási környezet, amelyben hatékonyan fel lehet lépni az interszekcionalitás jelenségkörébe tartozó diszkrimináció ellen anélkül is, hogy a jogszabályok utalnának az interszekcionalitás fogalmára (amelynek érdemi jogi operacionalizálása legalábbis kihívásnak tűnik¹⁰³); az, hogy a Crenshaw által elemzett esetekben az afroamerikai nők nem kaptak védelmet a munkaerőpiaci diszkrimináció ellen,¹⁰⁴ a vonatkozó amerikai jog – amelynek elemzése szétfeszítené a jelen írás kereteit – sajátosságaiból fakadt.¹⁰⁵ Mindenképpen azt nem vonom kétségbe, hogy az érintettek jogvédelmét előmozdíthatja, ha a bíróságok „interszekció-érzékenyek”.¹⁰⁶ Az interszekcionalitás fogalmáról szóló rész zárásaként – mintegy átkötésként a következő részhez, amely a *gender* kritizálhatóságáról szól – megemlíthető, hogy hiába fogalmazódtak meg az akadémiai diskurzusban árnyalt kritikák az elgondolás tisztázatlanságára vonatkozóan, és hiába tapasztalható averzió a jogalkalmazás terén a fogalom gyakorlati hasznosítását illetően, a progresszív társadalmi mozgalmak markáns jelszava lett. Angolszász felsőoktatási intézményekben találkozhatunk a jelmonddal, amelynek eufemisztikus szabadfordítása: „Interszekcionalitás nélkül a feminizmus üres duma”¹⁰⁷ – vagyis a nőjogi mozgalmakon különösen erős a nyomás az interszekcionális szemlélet

érvényesítésére,¹⁰⁸ bármit is jelentsen az (nyugat-európai kontextusban jellemzően a migráns háttérű muszlim nők vagy a transznők bevonását a nőmozgalomba).

MIRE SZÁMÍTHAT AZ, AKI A GENDER TÉRNYERÉSÉT KRITIZÁLJA?

A *gender*, amint azt a tanulmány korábbi részeiben is láttuk már, jelentésváltozatai révén különös megosztóerőre tett szert. A szakasz címében feltett kérdésre – hogy mire számíthat manapság az, aki a *gendert* kritizálja – a keresetlen válasz az, hogy hideget és meleget is, kontextustól függően. Az alábbiakban átfogó – globális vagy európai – helyzetkép nyújtásának igénye nélkül villantok fel tendenciákat és incidenseket.

A *gender* az ezredfordulót követő második évtizedben a világ több részén látványos karriert futott be a politikai színtéren – különösen egyes nem an-

golszász országokban, ahol maga a szó is idegenül hangzik. Ezzel a jelenséggel kapcsolatban egyesek kezdetben széttárták a karjukat, a problémafelvetésnél nem jutva tovább, mint például az Európa Tanács emberi jogi biztosa egy 2016-os munkabeszámolójában:

„Az elmúlt években az úgynevezett »gender-ideológiának« vagy »gender-elméletnek« a kritikusai, a vallásos és a szekuláris háttérűek egyaránt, egyre inkább megkérdőjelezik az általánosan elfogadott emberi jogi terminológiát és elveket. Mi több, látogatásaim során azzal is szembesültem, hogy egyesek magának a gender szónak a használatát is ellenzik, főleg akkor, amikor az [...] Isztambuli Egyezmény ratifikálásának előmozdítása a téma. Mit kezdjünk mi itt, az emberi jogok világában, ezzel a kritikával?”¹⁰⁹

Mivel a *gender*rel szembehelyezkedő – „antigender” – társadalmi mozgósítás, illetve politikai diskurzus számos országban jelentős támogatottságot eredményezett, megnőtt az érdeklődés a liberális-progresszív társadalomtudomány részéről a jelenség iránt. A témával foglalkozó szerzők nem ritkán „visszacsapás”-nak (*backlash*) minősítik ezt a jelenséget; azt implikálva, hogy a *gender* (konzervatív) bírálói általánosságban megkérdőjelezik meg a nők és férfiak (demokratikus viszonyok közepette széles körű konszenzussal övezett) jogegyenlőségét.¹¹⁰ Ezt az értelmezést az EU keretein belül mintegy hivatalossá az Európai Parlament 2019. február 13-i állásfoglalása a nők jo-

gai és a nemek közötti egyenlőség [*gender equality*] érvényesülése terén az Európai Unióban tapasztalható visszaesésről.¹¹¹ Mindeközben a társadalomtudomány területén felmerült az igény a jelenség mélyebb megértésére, kontextusba helyezésére: Grzebalska, Kováts és Pető például a „gender mint szimbolikus kötőanyag” metaforát alkalmazta annak érzékeltetésére, hogy a *gender* mint hívószó – a konzervatív politikai mozgósítás eszközeként – sok problematizált témára utalhat (a terhességmegszakítástól kezdve az azonos neműek házasságán keresztül az eutanáziáig), és sok szereplőt összekapcsolhat.¹¹²

Az „antigender” témával foglalkozó társadalomtudományi szakirodalom mennyisége dinamikusan nő, miközben a publikációk felépítésében és érvelésében sokszor hasonló mintázatot látok. (Az összes ilyen, általam ismert publikáció felsorolása szétfeszítené egy folyóiratcikkk bibliográfiai apparátusának kereteit, a példalózástól pedig azért tekintek el, mert nem kívánom a csoportba tartozó szerzők egyikét-másikat kipellengérezni.) Egy-egy ilyen tanulmány bevezető részében a szerző megállapítja, hogy egy bizonyos országban (vagy bizonyos országokban) bizonyos társadalmi, illetve politikai szereplők káros és irracionális nézeteket terjesztenek az általuk ideológiának mondott *genderről*. Ehhez kapcsolódik egy valamelyest empatikus megállapítás arra vonatkozóan, hogy az említett nézetek a jelek szerint rezonálnak a társadalom bizonyos – a politika terén csalódott és/vagy gazdasági nehézségekkel küzdő – csoportjainak frusztrációjával. Ezen a ponton a tanulmány olvasójának még az lehet a benyomása, hogy a szerzőt valódi érdeklődés vezérli, legalábbis az „antigender” diskurzusra fogékony lakosság nézőpontjának megértését illetően. Ezután a fejleményeknek – az adott országban az „antigender” mozgósítás kibontakozásának – bemutatása következik, többé-kevésbé részletesen, időrendben, sereg-szemlével kísérve: az ellenségkép-alkotással vádolt kulcsszereplők demonizáltnak jelennek meg, kifogásolt megnyilvánulásaikból idézeteket ismerhetünk meg, ízelítőképpen. Majd a tanulmány a végére ér azzal, hogy a szerző megismétli a kiinduló állításait: hogy az „antigender”-kampányolás aggasztó, ám a jelenkor nyomasztó gazdasági és politikai közegében az emberek – sajnálatos (de bizonyos szintig megérthető) módon – nyitottak rá. A progresszív-liberális nézetek kritikájára való fogékonyság mentális problémának – kényszeres gondolkodásnak – minősül, ami valamiféle kognitív terápiával (lenne) kezelhető. A *gender* kritizálásának patologizálása jelenik

A NŐNEMŰEKET MINT TÁRSADALMI CSOPORTOT [...] SZEMEL LÁTHATÓAN EGYRE KEVÉSBÉ SZOLGÁLJA A GENDER A KÜLÖNBÖZŐ TERÜLETEKEN

meg például a „genderfóbia” kifejezésben, amelyet Takács, Fobear és Schmitsek alkalmaznak Magyarországról szóló tanulmányukban.¹¹³

Aki viszont bizonyos nyugat-európai országokban a *gender* feminista kritikája¹¹⁴ iránt mutat fogékony-ságot, kevesebb empátiára számíthat, úgy tűnik – még akkor is, ha a konzervatív kritika által *gender* gyűjtőkifejezés alatt tárgyalt progresszív-liberális követeléseknek csak egy részével, nevezetesen a nemi identitással kapcsolatosakkal vannak fenntartásai. Felidézhető például J. K. Rowling író nő esete, akire többek között azért zúdult a közelmúltban bírálatok özöne (helyenként gyűlöletkampányba átszálló módon) nemcsak Nagy-Britanniában, de világszerte, mert nyilvánosan védelmére kelt egy bizonyos Maya Forstaternek, aki azért vesztette el a szakértői állását egy nemzetközi fejlesztési NGO-nál, mert a közösségi médiában hangot adott azon véleményének, miszerint az ember biológiai neme végső soron megváltoztathatatlan. Nem mellékes körülmény, hogy a véleménynyilvánításra egy akkor éppen zajló politikai vita – a jogi nemváltoztatásra vonatkozó törvény napirenden lévő reformja – kontextusában került sor.

A munkaügyi bíróság 2019-ben úgy találta, hogy Forstater „abszolútista” nézete „nem érdemel tiszteletet egy demokráciában”; a fellebbezés eredményeként végül az nyert megállapítást, hogy „gender-kritikus [a biológiai nem megváltoztathatlanságába vetett] hite” az egyenlő bánásmódról szóló törvény alapján védelmet igénylő „filozófiai nézetnek” minősíthető.¹¹⁵

A *gender* jelentésváltozásáról szóló esszéje¹¹⁶ kapcsán a már említett filozófus, Kathleen Stock azt követően mondott le 2021-ben a Sussexi Egyetemen betöltött állásáról, hogy egy helyi diákcsoport támadni kezdte mint „transzokat kirekesztő radikális feministát” (*trans-exclusive radical feminist* – TERF). Erre akkor került sor, amikor kitudódott, hogy hogyan vélekedik Stock a jogi nemváltást szabályozó törvény reformjáról – nevezetesen, hogy ellenzi a nemi önmeghatározás (*gender self-ID*) jogi elismerését pszichológiai-orvosi véleményezés nélkül –, illetve az, hogy aláírt egy nyilatkozatot, amely a nők „biológiai nemi nem alapuló (*sex-based*) jogairól” szól.¹¹⁷

Az a körülmény, hogy a fent említett nyilatkozat közreadását – azzal a fő céllal, hogy a nők jogainak hivatkozási alapja ne a *gender*, hanem a biológiai nem (*sex*) legyen – feministák egy csoportja szükségesnek érezte 2019-ben, visszavezet minket a tanulmány alcímében feltett kérdéshez, és rámutat a következtetések levonásának elodáztatatlanságára.

KONKLÚZIÓ ÉS ZÁRÓ GONDOLATOK

A jelen tanulmány alcímét provokatívnak szántam, egy közismert politikai szatíra kontextusában elhangzó retorikai kérdést idézve fel. A *Brian élete* című film emlékeztető jelenetében a szónok a „Mit adtak nekünk a rómaiak?” kérdésre nyilvánvalóan olyan válaszokat várt volna a hallgatóságtól, mint hogy „Semmit!” vagy „Csupa rosszat!”, ám azzal szembesült – illetve, kellett volna szembesülnie, ha hajlandó lett volna rá –, hogy se vége, se hossza nem volt annak a felsorolásnak, hogy mi minden jót hoztak (beleértve a békét is). Ehhez képest az írásom következtetése nem felel meg az alcím keltette várakozásnak. Arra a kérdésre ugyanis, hogy „Mit adott a *gender* a nőknek?”, mérlegelésem szerint – a fent bemutatottak alapján – korántsem egyértelműen pozitív az egyenleg. E helyütt igyekeztem annyi példát és szempontot felsorakoztatni, amennyi csak belefér egy tanulmányba – a kérdés átfogóbb, rendszerezettebb elemzése monográfiát töltene meg. A jelen írásban szereplő felvetések mögött sok évnyi tünődés, önreflexió, valamint (írásban és szóban folytatott) vita húzódik, és az ebből fakadó első megállapítás az, hogy térre van szükség a *gender*rel kapcsolatos kérdések jóhiszemű felvetéséhez, olyan viták keretei között – beleértve a tudományos vitákat is –, ahol a vitapartner emberszámba vétele az alap a felek részéről, démonizálás vagy gúnyolódás helyett (még akkor is, ha frusztrációt hordoz magában egy-egy olyan helyzet, amelyben az egyetértés kialakulása nem életszerű várakozás). Mindenesetre, a tanulmányomban arra az alapvető, de összetett kérdésre kerestem válasz(oka)t, hogy jó-e – valakinek, valamire – a *gender*.

Ami a fenti kérdés első felét illeti, jelenleg hajlok arra, hogy azt gondoljam: ha vannak valakik, akiknek jó, akkor ők nem mások, mint azok, akik a nemi identitással kapcsolatos társadalmi-kulturális, szakpolitikai, valamint jogi követelések – az utóbbi körben főként az önmeghatározáson alapuló nemi hovatartozás, illetve a nem bináris nemi identitás jogi elismerése – előremozdításában érdekeltek. A nőneműeket mint társadalmi csoportot ugyanakkor szemmel láthatóan egyre kevésbé szolgálja a *gender* a különböző területeken. Mindazonáltal hangsúlyozandó, hogy az egyes területek közötti különbségtétel – én négyet látok szükségesnek elkülöníteni: a társadalomtudomány, a társadalmi mozgalmak, a

szakpolitika, valamint a jogi területét – lényegesnek tűnik, ha a *gender* használhatóságát vizsgáljuk.

Tanulmányomban csak nagyon röviden, utalásszerűen foglalkoztam a *gender* fogalmának alakulásával a társadalomtudományok terén, és csak implicit módon érintettem azt a feszültséget, ami a *gender* szociológiai és (butleriánus, queer-feminista) filozófiai használat-értelmezése között húzódik. Ezt (leegyszerűsítve) úgy foglalkozhatjuk össze, hogy míg az előbbi a *gendert* mint elemzési eszközt a társadalmi nemi szerepek közötti viszonyok vizsgálatára használja, addig az utóbbi magukra a *gender*kategóriákra összpontosít.¹¹⁸ Az utóbbi megközelítés nyitott kaput a nemi identitással kapcsolatos (társadalmi-kulturális, szakpolitikai, továbbá jogi követelések előtt), míg az előbbi funkcionált – illetve funkcionál még ma is egyes kutatók és döntéshozók kezében – a nők és férfiak közötti társadalmi viszonyok megértését szolgáló elemzőeszközként, ami a kiszámítható hatású szakpolitikai és jogi intézkedések előkészítéséhez elengedhetetlen. Ilyen minőségében nem is tartom a

gendert a jog világáról messzire száműzendőnek, csupán normatív hasznosíthatóságát kérdőjelezem meg.

A társadalmi mozgalmak, illetve a nem kormányzati szervezetek világáról ugyancsak utalásszerűen esett szó, és annak tárgyalása is szétfeszítené a jelen tanulmány kereteit, hogy a tudományos elméletek és az aktivizmus között milyen dinamikák érvényesültek (nem is beszélve a mindezek mögött esetlegesen meghúzódó gazdasági érdekekről).¹¹⁹ A *gender* jelentéfejlődését tekintve a progresszív-liberális társadalmi mozgalmakban – az úgynevezett identitáspolitikai kezdeményezések dominánssá válásának kontextusában – a „nemi identitás” mint jelentés felé való elmozdulás érzékelhető.¹²⁰ Ami a *gender* mint analitikus fogalom (és bármely absztrakt, analitikus fogalom) mozgalmi használhatóságát, zászlóra tűzhetőségét illeti, egyébként is beláthatók a korlátok. Végére is, ha kifejezetten a nők jogairól van szó – és nem mozgalmi koalíciók építésének céljáról –, akkor valószínűleg célravezetőbb egyszerűen a nők jogairól beszélve kampányolni.

A következő kérdés, hogy szakpolitikai téren mire használható a *gender*. Egyrészt a jelentése egyszerűen átalakulhat (és például EU-s keretek között tendenciaszerűen át is alakul) „nemi identitássá”, és attól kezdve a vonatkozó követelések és érdekek érvényesítésének eszközévé válhat (válík). Másrészt célszerűen használhatónak tűnik analitikus fogalomként, hiszen a hatékony és releváns intézkedések megho-

zatalához a helyzet elemzésére, megértésére van szükség – például olyan szempontból, hogy a nőket és a férfiakat hogyan érinti egy-egy tervezett döntés. Ám hogy a gyakorlatban a *gendert* milyen színvonalon használják szakpolitikai elemzőeszközként, azt illetően szkepszisre adhat okot például az EIGE tezaurusza, amelyben szerepel a „nők [társadalmi nem] szükségletei” (*gender-based needs of women*) mint fogalom, a következő körkörös meghatározással: „Egy adott társadalomban jellemzően azonosított szükségletek, nevezetesen gyakorlati [társadalmi] nemi szükségletek, valamint stratégiai [társadalmi] nemi szükségletek”.¹²¹ Bár ebből a szűkszavú definícióból nem derül ki, hogy mire is gondoltak a szövegezői, meglehetősen lehet eleve maga a felvetés – ami azt sugallja, hogy a „genderszükségletek” kielégítése szakpolitikai célnak számít – mindazok számára, akik úgy tanulták, hogy a *gender* mint társadalmi konstrukció sztereotípiákat, előítéleteket is magában foglal, még hozzá a nők esetében sokszor negatívakat. A definíciót egyébként feltehetően Maxime Moyneux elgondolása¹²² alapján szövegezték (ponttalanul és zavarosan), Moyneux ugyanis nem a szükségletek, hanem az érdekek körében különböztetett meg az adott helyzethez kötődőket („gyakorlati gender-érdek”) és távlati jelentőségűeket („stratégiai gender-érdek”).¹²³ Mindenesetre, jobb szövegezés mellett is kérdés lenne, hogy a *gender* fogalom kiiktatásával – ha az szerepelne benne, hogy „női érdekek” vagy „nők és férfiak érdekei” – veszítene-e valamit a definíció.

Hátra van még a tanulmány fókuszában álló kérdés, vagyis az, hogy jogi téren használható-e a *gender* mint fogalom, és ha igen, akkor a használata jót tesz-e a nőknek. Ezt illetően a legélesebb a válaszem. Megkérdőjelezhetetlen, hogy a jogban pontosan körülhatárolt, tisztázott tartalmú fogalmakra van szükség. Ha a *gender* változékony jelentését tekintjük – hogy valamikor nőket, valamikor nőket és férfiakat értünk alatta, máskor pedig nemi identitással kapcsolatos ügyeket – a fogalom máris diszkvalifikálta magát. A helyzetet az sem menti, ha – a szociológiában például jól használható – analitikus fogalomként tekintünk a *genderre*, mert a jogban (amint az imént már említettük) minél inkább rögzített tartalmú fogalmakra van szükség. A tanulmány az interszekcionalitás mint analitikus fogalom jogi használhatatlanságát analóg példaként bemutatva kívánt erre rámutatni. Álláspontom szerint plauzibilis az az álláspont, miszerint a *gender* mint analitikus fogalom

CÉLSZERŰEN HASZNÁLHATÓ-
NAK TŰNIK ANALITIKUS FO-
GALOMKÉNT, HISZEN A HATÉ-
KONY ÉS RELEVÁNS INTÉZKE-
DÉSEK MEGHOZATALÁHOZ A
HELYZET ELEMZÉSÉRE, MEGÉR-
TÉSÉRE VAN SZÜKSÉG – PÉLDÁ-
UL OLYAN SZEMPONTBÓL,
HOGY A NŐKET ÉS A FÉRFIAK-
AT HOGYAN ÉRINTI EGY-EGY
TERVEZETT DÖNTÉS

alkalmazása jogi kategóriaként a legjobb esetben sem jár értelmezhető haszonnal a nők-lányok szempontjából; erre példa az UNICEF által alkalmazott „[társadalmi] nemi jogok” (*gender rights*) fogalma,¹²⁴ amely jellemzően a lányok jogaira és jogsérelmeire utal, máskor azonban a fiúkaira is, és nem világos, hogy miért nem lenne egyszerűbb „lányok jogairól” és „fiúk jogairól” beszélni (ha elvetjük azt a feltételezést, hogy a burkolt célja ennek a terminológiának a

nemi identitással kapcsolatos témák napirendre tűzése a gyermekjogok terén).

Ami a nők elleni erőszak leküzdését illeti – mint kézenfekvő nőjogi célkitűzést – a tanulmány az Isztambuli Egyezmény példáján keresztül azt kívánta bemutatni, hogy politikai ára lett a *gender* fogalom alkalmazásának, mégpedig az, hogy bizonyos országok elzárkóztak a ratifikációtól (Törökország az egyoldalú kilépést választotta). Vagyis végső soron az árat az utóbbi országokban élő nők fizették meg, és az is megemlítené, hogy egytől egyig az EU keleti oldalán lévő országokról van szó. Az a kérdés, hogy az Európa nyugati felén – a ratifikáló országokban – élő nők fizetnek-e árat a *gender* szerepeltetéséért az Egyezményben, az országjelentések tanulmányozása révén lesz vizsgálható: fontos kutatási téma lehet, hogy a *gender* milyen értelmezést nyer a monitorozó bizottság tevékenysége során (az idő előrehaladtával), és ez hogyan fejeződik ki a helyzetértékelésekben és az ajánlásokban.

A kézirat zárásának idején még függőben van a „nők elleni erőszak és kapcsolati erőszak elleni küzdelemről” szóló EU-s irányelv ügye,¹²⁵ amely kezdeményezés mögött az Isztambuli Egyezmény ratifikálásának EU-n belüli (nemcsak tagállami, de az EU-s szintet is érintő) elakadása áll; a tervezett irányelv erre a helyzetre jelenthetne választ. A jogi, valamint szakpolitikai (például bűnmegelőzési, áldozatvédelmi) elvárásokat egyaránt tartalmazó irányelvjavaslat azonban az Isztambuli Egyezmény megoldásaihoz hasonló módon épít a *gender* fogalmára, ami egyrészt kétséggé teszi, hogy hogyan lehet majd az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság javaslatát megszívlelni, miszerint „világos és egyértelmű nemi szempontok” (*clear and unequivocal gender perspective*) alkalmazására lesz szükség (adott esetben) a rendelkezések érvényesítésekor;¹²⁶ másrészt garantáltan heves politikai vitákhoz vezet majd, miközben a nők jogainak védelme – illetve a nők szempontjainak figyelembe vétele – háttérbe szorulhat.

1. *Brian élete (Monty Python's Life of Brian)*, rend. Terry JONES, 1979.
2. A tanulmány során dőlt betűs kiemeléssel jelölöm a fogalom – illetve a kifejezés – tisztázatlanságával összefüggő távolságtartását, arra utalva, hogy a *gender* betűsort csupán hordozóelemnek, „vehiculum”-nak tekintem; az utóbbi (jeltudományi) fogalomról lásd: VASS László: Terminológiai szótár (a szemiotikai szöveg- tanulmányozásához). *Szemiotikai szöveg- tan 1.* (A szöveg- tan kutatás néhány alapkérdése), szerk.: PETŐFI S. János – BÉKÉSI Imre, Szeged, JGYF Kiadó, 1990.
3. *Az Európa Tanács Egyezménye a nők elleni és a családon belüli erőszak megelőzéséről és felszámolásáról*, amely 2011. május 11-én Isztambulban nyílt meg aláírásra, innen a közismert neve: Isztambuli Egyezmény.
4. Lásd pl.: *Nők és férfiak esélyegyenlősége: az európai uniós normák érvényesülése Magyarországon, 2003–2005*, szerk. ZENTAI Violetta, Budapest, Magyarországi Női Alapítvány, 2003; *Nők és férfiak esélyegyenlősége: az európai uniós normák érvényesülése Magyarországon, 2003–2005*, szerk. SÁFRÁNY Réka – BALOGH Lídia, Budapest, Magyarországi Női Alapítvány, 2006.
5. Lásd pl.: BETLEN Anna – KRIZSÁN Andrea – ZENTAI Violetta: *Partszérlől a fősodorba: Gender mainstreaming kézikönyv* (készült a Szociális és Munkaügyi Minisztérium „Kormányzati szintű gender mainstreaming képzés” című programja keretében), Budapest, 2009.
6. Lásd az oldal tárolt változatát: bit.ly/41txV72.
7. A magyar nyelvű diskurzusban a kérdés felvetésének korai példája: KONCZ Katalin: A mainstream nőpolitika zsákutca?!, *Magyar Tudomány*, 2016/4, 461–477, http://epa.oszk.hu/00600/00691/00151/pdf/EPA00691_mtud_2016_04_461-477.pdf.
8. Jemima REPO: *The Biopolitics of Gender*, Oxford University Press, 2015, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190256913.001.0001>; magyarul a témáról: FERÓ Dalma: Gender és igazság(osság), gender mint posztigazság(osság), *Replika*, 2019/112, 167–186, <https://doi.org/10.32564/112.14>.
9. Vern L. BULLOUGH: The Contributions of John Money: A Personal View, *Journal of Sex Research*, 2003/3, 230–236, <https://doi.org/10.1080/00224490309552186>.
10. Money és munkatársai a John Hopkins Egyetemen abból a feltevésből indultak ki, hogy pszichoszexuális szempontból születéskor semlegesek vagyunk, továbbá, hogy az egészséges pszichoszexuális fejlődés a nemi szervek kinézetétől függ; ennek szellemében tanácsolták egy orvosi műhiba folytán pénisz nélkül maradt fiú- csecsemő szüleinek azt a (hosszabb távon kudarcba tor- kolló) megoldást, hogy a gyermeket kezeljék lányként, női identitást kialakítandó nála – az esetről lásd: MILTON DIAMOND – H. Keith SIGMUNDSON: Sex Reassignment at Birth: A Long Term Review and Clinical Implications, *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 1997/151, 298–304.
11. FODOR István: A nyelvtani nem kialakulása I., *Nyelv- tudományi Közlemények*, 1958/2, 339–368, 339.
12. Kathleen STOCK: Can You Change Your Gender? *The Philosopher*, 2019/3, 19–23.
13. Klasszikussá vált műve: JUDITH BUTLER: *Problémás nem: Feminizmus és az identitás felforgatása* (ford. BERÁN Eszter – VÁNDOR Judit), Budapest, Balassi Kiadó, 2006 (eredeti kiadás: *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York – London, Routledge, 1990).
14. Eszter KOVÁTS: The consequences of the differing meanings of gender in policy and activism for politics, *LSE Blogs*, 2018. november 26., <https://blogs.lse.ac.uk/gender/2018/11/26/the-consequences-of-the-differing-meanings-of-gender-in-policy-and-activism-for-politics/>.
15. Shaban DARAKCHI: „The Western Feminists Want to Make Us Gay”: Nationalism, Heteronormativity, and Violence Against Women in Bulgaria in Times of “Anti-gender Campaigns”. *Sexuality & Culture*, 23, 1208–1229, 2019, <https://doi.org/10.1007/s12119-019-09611-9>.
16. Filip STOJANOVSKI: How the word ‘gender’ became a slur in Bulgaria, *Global Voices*, 2019. május 10., <https://globalvoices.org/2019/05/10/how-the-word-gender-became-a-slur-in-bulgaria/>.
17. Noá NÓGRÁDI: Navigating Hostilities from One Direction and Pressures from Others: Exploring the Realities of Feminist Women’s Organizations in Central-Eastern Europe through the Example of Hungary, *Culture Wars Papers*, 2022/27, november, <https://www.illiberalism.org/wp-content/uploads/2022/11/Culture-Wars-papers-no.-27-November-2022-1.pdf>.
18. Eszter KOVÁTS – Elena ZACHARENKO: The Right-Wing Opposition to „Gender” in the Light of the Ambiguity of the Meaning of the Term in EU Documents, *Politické Vedy*, 2021/4, 56–82, <https://doi.org/10.24040/politickevedy.2021.24.4.56-82>.
19. „Social attributes and opportunities associated with being female and male and to the relationships between women and men and girls and boys, as well as to the relations between women and those between men.” Lásd: <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1141>.
20. Lásd: <https://youth-goals.eu/youthgoals>.
21. KOVÁTS Eszter: Ellenséggép, hegemonia és reflexió: A gender fogalmának tartalma és funkciója az Orbán- rezsim és a német radikális jobboldal politikájában, *Socio.hu*, 2022/2, 78–90, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.78>.
22. KOVÁTS Eszter: *Genderörületek Németországban és Magyarországon*, Budapest, Napvilág, 2022.
23. Ekaterina YAHYAOU KRIVENKO: *Gender and Human Rights: Expanding Concepts*, Cheltenham 2020, 1.

24. Joanne CONAGHAN – Yvette RUSSELL: Talking Law and Gender, *Feminist Legal Studies*, 2015/2, 199–214, <https://doi.org/10.1007/s10691-015-9288-2>.
25. YAHYAOU KRIVENKO (23. vj.).
26. *Report of the Fourth World Conference on Women*, Beijing, 4–15 September 1995, UN Doc. A/CONF.177/20/Rev.1, Annex IV, <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/Beijing%20full%20report%20E.pdf>.
27. *Uo.* Chapter V, para. 12.
28. Római Statútum, 7. cikk 3.
29. A fordítás forrása: T/4490. számú törvényjavaslat az Egyesült Nemzetek Diplomáciai Konferenciája által, a Nemzetközi Büntetőbíróság Rómában, 1998. július 17-én elfogadott Statútumának kihirdetéséről, Budapest, 2003. július.
30. Kovács Péter: Miért nincs még kihirdetve a Római Statútum? Gondolatok a Római Statútum és az Alaptörvény összeegyeztethetőségének egyszerűségéről, *Állam- és Jogtudomány*, 2019/1, 69–90, <http://real.mtak.hu/93594/1/2019-01-KOVACS.pdf>.
31. Isztambuli Egyezmény, 3. cikk c).
32. Az Isztambuli Egyezmény rendelkezései esetében a magyar fordítás forrása egy 2017-es kormány-előterjesztés az Egyezmény kihirdetéséről; elérhető: <https://bit.ly/3vD0XEb>.
33. Egyezmény, 3. cikk a).
34. Egyezmény, 3. cikk d).
35. Ingrid WESTENDORP: The Istanbul Convention; new perspectives for victims of domestic violence?, *Maastricht University Blog*, 2018. június 8., <https://www.maastrichtuniversity.nl/blog/2018/06/istanbul-convention-new-perspectives-victims-domestic-violence>; Jackie JONES: The European Convention on Human Rights (ECHR) and the Council of Europe Convention on Violence Against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention), in *The Legal Protection of Women From Violence: Normative Gaps in International Law*, szerk. Rashida MANJOO – Jackie JONES, London – New York, Routledge, 2018; Johanna NIEMI – Amalia VERDU SANMARTIN: The Concepts of Gender and Violence in the Istanbul Convention, in *International Law And Violence Against Women. Europe and the Istanbul Convention*, szerk. Johanna NIEMI – Lourdes PERONI – Vladislava STOYANOVA, London – New York, Routledge, 2020, 77–94; <https://doi.org/10.4324/9780429289736>.
36. Isztambuli Egyezmény, 3. cikk b).
37. Isztambuli Egyezmény, 2. cikk 1.
38. EWL: The CAHVIO Process: Towards a Strong Convention on all forms of Male Violence against Women, 2010, 4. https://www.womenlobby.org/IMG/pdf/EWL_update_on_CAHVIO_June_2010_print.pdf.
39. *Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences*, Rashida Manjoo, UN Doc. A/HRC/26/38, 28 May 2014, para. 61.
40. Francisco AGNELLO: A new ‘gender’ approach definition in international law: The convention on preventing and combating violence against women and domestic violence, *The Spanish Yearbook of International Law*, 18, [2013–2014], 87–114, <https://doi.org/10.17103/sybil.18.05>.
41. AGNELLO (40. vj.) 92.
42. AGNELLO (40. vj.) 104.
43. *Explanatory Report to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence* (Istanbul, 11.V.2011), para. 43.
44. Lásd: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cd02a#RelatedDocuments.
45. Egyezmény, 4. cikk 3.
46. AGNELLO (40. vj.) 104.
47. *Explanatory Report* (43. vj.) para. 53.
48. AGNELLO (40. vj.) 104.
49. AGNELLO (40. vj.) 105.
50. AGNELLO (40. vj.) 109.
51. *Submission to the Council of Europe Ad Hoc Committee on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence: The need to ensure that the Convention on violence against women addresses effectively the obligation of member states to prevent and combat violence against lesbian, bisexual and transgender women*, ILGA Europe, 8 September 2009, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680594272>.
52. AGNELLO (40. vj.) 105–106.
53. JONES (35. vj.); Giuseppina SCOTTO DI CARLO: Defining ‘Gender’ Across Europe: A Linguistic Analysis of the Definition, Translation, and Interpretation of the Word ‘Gender’ from the Beijing Declaration to the Istanbul Convention, *International Journal for the Semiotics of Law*, 2022. november 29., <https://doi.org/10.1007/s11196-022-09944-z>.
54. Baiba RUDEVSKA – Gunta ROZIŅA – Indra KARAPETJANA: Interpretation of the concept gender in legal discourse, *Baltic Journal of English Language, Literature and Culture*, 2018, 101–119, <https://doi.org/10.22364/BJELLC.08.2018.07>.
55. A ratifikáció anyagait lásd: 32. vj.
56. Lásd: <https://citizengo.org/hu/fm/41487-az-isztambuli-egyezmény-alairasa-gender-ideologia-trojai-falovat-jelentheti-magyarorszag>.
57. *Az Emberi Méltóság Központ állásfoglalása az Európa Tanács nőkkel szembeni erőszak és a kapcsolati erőszak elleni küzdelemről és azok megelőzéséről szóló egyezményének ratifikálásával kapcsolatban: „Az Isztambuli Egyezmény ratifikálása a gender ideológia trójai falovát jelentheti Magyarországnak számára”*, 2017. február 22. https://mltsg.files.wordpress.com/2019/09/isztambuli-egyezm-mc3a9ny-c381llc3a1sfoglalc3a1s_emberi-mc3a9ltc3b3sc3a1g-kc3b6zpont.

- pdf. (A dokumentumot Frivaldszky Edit, az Emberi Méltóság Központ igazgatója írta alá.)
58. „Németh Szilárd: Soha nem fogjuk támogatni az isztambuli egyezményt”, *ATV Magyarország*, 2017. november 14., https://www.youtube.com/watch?v=IS_7GD8y-Hs.
 59. 2/2020. (V. 5.) OGY politikai nyilatkozata a gyermekek és nők védelmének fontosságáról, valamint az Isztambuli Egyezményhez való csatlakozás elutasításáról.
 60. 124. ülésnap (2020. 05. 04.) 244–282. felszólalás: 19:30, <https://bit.ly/3brwFe9>.
 61. BALOGH Lídia: Anyák, apák és gyerekek az alkotmányban? „Gender-ügyek” az Alaptörvény 9. módosítási javaslatára kapcsán, *JTI Blog*, 2020. november 23., <https://jog.tk.hu/blog/2020/11/anyak-apak-es-gyerekek-az-alkotmanyban>.
 62. Radosveta VASSILEVA: Bulgaria’s Constitutional Troubles with the Istanbul Convention, *Verfassungsblog*, 2018. augusztus 2., <https://verfassungsblog.de/bulgarias-constitutional-troubles-with-the-istanbul-convention/>; <https://doi.org/10.17176/20180803-101332-0>.
 63. Lídia BALOGH: The Ratification Status of the Council of Europe’s Istanbul Convention Among EU Member States, *MTA Law Working Papers*, 2020, <https://jog.tk.hu/mtawp/the-ratification-status-of-the-council-of-europes-istanbul-convention-among-eu-member-states>.
 64. Andrea KRIZSÁN – Conny ROGGEBAUD: *Politicizing Gender and Democracy in the Context of the Istanbul Convention*, Cham, Palgrave MacMillan, 2021.
 65. Tímea DRINÓCZI – Lídia BALOGH: The (non)-Ratification of the Istanbul Convention by Hungary: Lessons to be Learned, *Osteuroperecht*, 2022/1, 42–60, <https://doi.org/10.5771/0030-6444-2022-1-42>.
 66. Isztambuli Egyezmény, 60. cikk 1.
 67. Dolores MORONDO TARAMUNDI: Gender-Based Violence against Women and International Protection Needs: The Contribution of the Istanbul Convention, in *International Law And Violence Against Women. Europe and the Istanbul Convention*, szerk. Johanna NIEMI – Lourdes PERONI – Vladislava STOYANOVA, London – New York, Routledge, 2020, 241–256, <https://doi.org/10.4324/9780429289736>.
 68. UNHCR: *Guidelines on International Protection No 1: Gender-related Persecution within the context of Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or its 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, HCR/GIP/02/01, 7 May 2002, 1. pont.
 69. Vass (2. vj.).
 70. Átfogó tanulmánya a témáról: Kimberlé CRENSHAW: Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color, *Stanford Law Review*, 1991/6, 1241–1299, <https://doi.org/10.2307/1229039>.
 71. Kimberlé CRENSHAW: Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *University of Chicago Legal Forum*, 1989/1, 139–167.
 72. Lásd pl. Leslie BOW – Avtar BRAH – Mishuana GOEMAN – Diane HARRIFORD – Analouise KEATING – Yi-Chun Tricia LIN – Laura PÉREZ – Becky THOMPSON – Zenaida PETERSON – Tiffany WILLOUGHBY HERARD – Kristen A. KOLENZ – Krista L. BENSON – Judy Tzu-Chun WU – Shari M. HUHDORF: Combahee River Collective Statement: A Fortieth Anniversary Retrospective, *Frontiers*, 2017/3, 164–189, <https://doi.org/10.5250/fronjwomestud.38.3.0164>.
 73. Kathy DAVIS: Who owns intersectionality? Some reflections on feminist debates on how theories travel. *European Journal of Women’s Studies*, 2020/2, 113–127, <https://doi.org/10.1177/1350506819892659>.
 74. Nira YUVAL-DAVIS: Intersectionality and Feminist Politics. *European Journal of Women’s Studies*, 2006/3, 193–209, 206, <https://doi.org/10.1177/1350506806065752>.
 75. Kóczé, Angéla: *Missing Intersectionality: Race/Ethnicity, Gender, and Class in Current Research and Policies on Romani Women in Europe* (with contribution from Raluca Maria POPA), Budapest, CEU Press, 2009.
 76. Siobhan CURRAN: Intersectionality and Human Rights Law: An Examination of the Coercive Sterilisations of Romani Women, *The Equal Rights Review*, 16, 2016, 132–159.
 77. Az interszekcionalitás-elmélet kritikusai ezt a megközelítést eleve problematizálják; lásd pl. Michael ZANDER: Was ist problematisch an Intersektionalität? *Psychologie & Gesellschaftskritik*, 2017/2, 47–65.
 78. Patricia HILL COLLINS: The Difference That Power Makes: Intersectionality and Participatory Democracy, *Investigaciones Feministas*, 2017/1, 19–39, <http://dx.doi.org/10.5209/INFE.54888>.
 79. Lásd: Walter Benn MICHAELS: *The Trouble with Diversity: How We Learned to Love Identity and Ignore Inequality*, New York, Metropolitan Books, 2006.
 80. Katy STEINMETZ: She Coined the Term ‘Intersectionality’ Over 30 Years Ago. Here’s What It Means to Her Today (interview with Kimberlé Crenshaw), *Time*, 2020. február 20., <https://time.com/5786710/kimberle-crenshaw-intersectionality/>.
 81. Valerie PURDIE-VAUGHNS, Richard P. EIBACH: Intersectional Invisibility: The Distinctive Advantages and Disadvantages of Multiple Subordinate-Group Identities, *Sex Roles*, 2008/5–6, 377–391, 389, <https://doi.org/10.1007/s11199-008-9424-4>.
 82. Nira YUVAL-DAVIS: Situated Intersectionality and Social Inequality, *Raisons politiques*, 2015/2, 91–100, 93.
 83. „Analytical tool for studying, understanding and responding to the ways in which sex and gender intersect with other

- personal characteristics/identities, and how these intersections contribute to unique experiences of discrimination.” Lásd: <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1263>.
84. A stratégiát – figyelemmel az interszekcionalitás fogalmára, illetve jelenségére is – elemzi: Kováts Eszter – Elena ZACHARENKO: How the new EU gender strategy fails east-central European women, *Social Europe*, 2020. március 17., <https://www.socialeurope.eu/how-the-new-eu-gender-strategy-fails-east-central-european-women>.
 85. Európai Bizottság: Egyenlőségközpontú Unió: a 2020–2025 közötti időszakra szóló nemi esélyegyenlőségi stratégia, Brüsszel, 2020.3.5., COM(2020) 152 final, 1–2. Tekintettel a magyar hivatalos fordítás pontatlanságára, álljon itt az idézet angol verziója is: „The strategy will be implemented using intersectionality – the combination of gender with other personal characteristics or identities, and how these intersections contribute to unique experiences of discrimination – as a cross-cutting principle.”
 86. Gergely CSÁNYI – Eszter Kováts: Intersectionality: time for a rethink, *Social Europe*, 2022. szeptember 16., <https://www.socialeurope.eu/intersectionality-time-for-a-rethink>.
 87. Gergely CSÁNYI – Eszter Kováts: Túl az excelszemléletű feminizmuson: Az interszekcionalitás koncepcionális és politikai kihívásai ma, *TNT&F*, 2020/1, 39–66., 62., <https://doi.org/10.14232/tntef.2020.1.39-66>.
 88. Kathy DAVIS: Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful. *Feminist Theory*, 2008/1, 67–85, 68, <https://doi.org/10.1177/146470010808636468>.
 89. BALOGH, Lídia: Uncharted Territories and Cross-Cutting Publics: Intersectional Analysis within the Framework of Joint Efforts of Civil Society Reporting on Mainstream and Romani Women’s Issues, in *From the Shadow to the Limelight: The Value of Civil Society Policy Monitoring Knowledge in Roma Equality Struggles*, szerk. Marek HOJSIK, Marek; Georgeta MUNTEANU, Violetta ZENTAI, Budapest, CEU Press, 2022, 135–154., <https://cps.ceu.edu/publications/books/shadow-limelight-value-civil-society-policy-monitoring-knowledge-roma-equality>.
 90. Lásd: Kováts–Zacharenko (84. vj.); Csányi–Kováts (86. vj.).
 91. Európai Bizottság (85. vj.) 18.
 92. Center for Intersectional Justice: *Intersectional discrimination in Europe: Relevance, challenges and ways forward*, Brussels, European Network Against Racism (ENAR), 2019, https://www.intersectionaljustice.org/img/intersectionality-report-FINAL_yizq4j.pdf.
 93. Csányi–Kováts (87. vj.).
 94. Crenshaw (71. vj.).
 95. *DeGraffenreid v. General Motors*, 13 F Supp 142 (E D Mo 1976).
 96. *David L. Parris v. Trinity College Dublin and Others*, C-443/15 EU: C:2016:897.
 97. *Samira Achbita and Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding v. G4S Secure Solutions NV*, C-157/15 EU: C:2017:203.
 98. *Asma Bougnaoui and ADDH v. Micropole SA*, C-188/15 EU: C:2017:204.
 99. Dagmar SCHIEK: On uses, mis-uses and non-uses of intersectionality before the Court of Justice (EU). *International Journal of Discrimination and the Law*, 2018/2–3, 82–103., <https://doi.org/10.1177/1358229118799232>.
 100. Equinet: *Fighting Discrimination on Grounds of Race & Ethnic Origin* (Summary Report), Budapest, Office of the Commissioner for Fundamental Rights, 2016, 14, https://migrate.equineteurope.org/wp-content/uploads/2016/10/summary_report.pdf.
 101. BALOGH Lídia – GELLÉR Judit: Roma nők hátrányos megkülönböztetése a szülészeti ellátás során: két magyarországi jogeset, háttérrel, *Fundamentum*, 2019/1–2, 204–223, 204, <http://fundamentum.hu/sites/default/files/fundamentum-19-1-2-17.pdf>.
 102. Miskolci Törvényszék, 10.P.22.249/2017/19. A.
 103. Lásd pl. Colm O’CINNEIDE: Can Intersectionality Contribute to Effective Equality? – Address ECRI Annual Seminar, 26 September 2022, <https://rm.coe.int/o-cinneide-ecri-keynote-intersectionality-final-sept-2022/1680a842d7>.
 104. CRENSHAW (71. vj.).
 105. Lásd erről a kérdéskörrel: Lilla FARKAS: Intersectional discrimination, in L. F.: *The meaning of racial or ethnic origin in EU law: between stereotypes and identities*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017, 101–113, <https://doi.org/10.2838/83148>.
 106. A kifejezést (*intersectional sensibility*) Xenidis az Európai Unió Bírósága kapcsán használja: Raphaële XENIDIS: Multiple Discrimination in EU Anti-Discrimination Law: Towards Redressing Complex Inequality? in *EU anti-discrimination law beyond gender*, szerk. Uladzislaw BELAVUSAU and Kristin HENRARD, Oxford–Portland, Hart Publishing, 2018, 41–74, 60.
 107. „If your feminism isn’t intersectional, it’s bullshit.”
 108. Holly LAWFORD-SMITH – Kate PHELAN (2022), The Metaphysics of Intersectionality Revisited, *Journal of Political Philosophy*, 2022/2, 166–187, <https://doi.org/10.1111/jopp.12251>.
 109. Council of Europe: 3rd Quarterly Activity Report 2016 by Nils Muižnieks Commissioner for Human Rights 1 July to 30 September 2016, CommDH(2016) 37, Strasbourg, 16 November 2016, 20.
 110. Lásd pl.: Irem EBETURK: Norms of gender equality and the backlash against Istanbul Convention, *Orders*

- Beyond Borders*, 2018. június 6., <https://ordersbeyondborders.blog.wzb.eu/2018/2006/2006/norms-of-gender-equality-and-the-backlash-against-istanbul-convention>.
111. 2018/2684(RSP).
 112. Weronika GRZEBALSKA – Eszter KOVÁTS – Andrea PETŐ: Gender as symbolic glue: how ‘gender’ became an umbrella term for the rejection of the (neo)liberal order, *Political Critique*, 2017. január 13., <http://politicalcritique.org/long-read/2017/gender-as-symbolic-glue-how-gender-became-an-umbrella-term-for-the-rejection-of-the-neoliberal-order/>.
 113. TAKÁCS, Judit – Katherine FOBEAR – Szilvia SCHMITSEK: Resisting Genderphobia in Hungary. *Politics and Governance*, 2022/4, 38–48, <https://doi.org/10.17645/pag.v10i4.5528>.
 114. Holly Lawford-Smith: *Gender-Critical Feminism*, Oxford University Press, 2022.
 115. *Maya Forstater v Center for Global Development & Others*, Appeal No. UKEAT/0105/20/JOJ.
 116. STOCK (12. vj.). Lásd még: Kathleen STOCK: *Material Girls: Why Reality Matters for Feminism*, Fleet, 2021.
 117. Declaration on Women’s Sex-Based Rights, <https://www.womensdeclaration.com/en/>.
 118. Lásd: Gudrun-Axeli KNAPP: Mut zur Kontroverse! Feministische Kritik zwischen Antigenderismus und akademischer Spezialisierung, in: *Materializing Feminism. Positionierungen zu Ökonomie, Staat und Identität*, szerk. Friederike BEIER, Friederike – Lisa YASHODARA HALLER – Lea HANEBERG, Münster, UNRAST Verlag, 2018, 19–38.
 119. Lásd pl.: Susan WATKINS: Which feminisms? *New Left Review*, 2018, 109, <https://newleftreview.org/issues/ii109/articles/susan-watkins-which-feminisms>.
 120. Lásd pl.: KOVÁTS–ZACHARENKO (84. vj.).
 121. „Types of needs usually identified in a given society, namely practical gender needs and strategic gender needs.” Lásd: <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1189>.
 122. Maxine MOLYNEUX: Mobilization without Emancipation? Women’s Interests, the State, and Revolution in Nicaragua, *Feminist Studies*, 1985/2, 227–54, <https://doi.org/10.2307/3177922>.
 123. A nők kordedvezményes nyugdíja érzékeltes példája annak, hogy mikor merülhet fel ilyen különbségtétel szükségessége egy szakpolitikai kérdésben: adott helyzetben könnyebbé jelent sok nőnek, ha korábban nyugdíjba mehet, egy ilyen intézkedés mégis negatívnak tűnhet a nők gazdasági függetlensége mint stratégiai célkitűzés szempontjából (tekintve az így elérhető kevesebb nyugdíjat, másrészt a több fizetetlen munkát a családban).
 124. Lásd: <https://www.unicef.org/eca/topics/gender-rights>.
 125. Lásd: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/HIS/?uri=CELEX:52022PC0105>.
 126. Lásd: (COM(2022) 105 final), (2022/C 443/13) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:52022AE1395&from=EN>.